

ΔΩΔΩΝΗ

«ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Θ. ΣΑΚΑΛΗ
(1938-1993)

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

1994

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Θ. ΣΑΚΑΛΗΣ (1938-1993)

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ Δ. Θ. ΣΑΚΑΛΗ

(i) Για την αρχαία επιστήμη:

1. *Die Datierung Herons von Alexandrien* (δ.δ., Köln 1972, S. 167).

(ii) Για τον αττικισμό και το Λουκιανό:

2. «Κριτικά και ερμηνευτικά στον Σολοικιστή του Λουκιανού» (*Δωδώνη* 5(1976) 75-92).

3. «Ανάπτυκα και ψευδαττικά από τον αττικιστή Μοίρη» (*Δωδώνη* 6 (1977) 442-70)

4. *Η γνησιότητα του «Ψευδοσοφιστή» του Λουκιανού* (*Δωδώνη*, Παράρτημα 13, Γιάννενα 1979, σσ. 85).

(iii) Για τον Πλάτωνα:

5. *Ιωνικό Λεκτικό στον Πλάτωνα. Μέρος Α' Σύνταξη* (*Δωδώνη*, Παράρτημα 9, Ιωάννινα 1978, σσ. 220).

6. *Ιωνικό Λεκτικό στον Πλάτωνα. Μέρος Β' Φωνητική* (*Δωδώνη*, Παράρτημα 15, Ιωάννινα 1980, σσ. 158).

(iv) Για τους Ιπποκρατικούς:

7. «Beiträge zu den Pseudo-Hippokratischen Briefen» (Πρακτικά του Συνεδρίου *Actes du IVe Colloque international Hippocratique* (Lausanne, 21-26 Septembre 1981) Genève 1983, 499-514).

8. *Ιπποκράτους Επιστολαί. Έκδοση Κριτική και Ερμηνευτική* (Ιωάννινα 1989, σσ. 402).

(v) Για την αρχαία τραγωδία:

9. «Ο ρόλος του Τεύκρου στην *Έλένη* του Ευριπίδη» (*Δωδώνη* 9 (1980) 137-74).

10. «Κριτικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις στην *Έλένη* του Ευριπίδη» (*Δωδώνη* 10(1981) 49-84).

11. «Αισχύλος Ετυμολόγος: «*Nomina Omnia* στους Πέρσες του Αισχύλου» (*Δωδώνη* 13(1984) 57-85).

12. «Φιλολογικά μελετήματα στην αρχαία ελληνική τραγωδία» (*Αρχαιογνωσία* 3(1987) 49-79).

13. «Συμβολή στην αποκατάσταση των τραγωδιών του Σοφοκλή» (*Δωδώνη: Φιλολογία* 18(1989) 109-30).

14. «Αναθεωρήσεις στις τραγωδίες του Αισχύλου: I *Έπτα ἐπὶ Θήβας* (*Δωδώνη: Φιλολογία* 19(1990) 171-207).

15. «Αναθεωρήσεις στις τραγωδίες του Αισχύλου: II *Ίκέτιδες* (Φηγός, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήριο Δάκαρη, Ιωάννινα (τυπώνεται)).

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Θ. ΣΑΚΑΛΗ
Δευτέρα 18 Απριλίου 1994*

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΕΡΓΑΔΟΣ, Πρύτανης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Με πολύ μεγάλη συγκίνηση προσήλθαμε εδώ απόψε όλοι για να τιμήσουμε το φιλολογικό μνημόσυνο που οργανώνει το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και το Τμήμα Φιλολογίας στη μνήμη του αξέχαστου φίλου και εκλεκτού συναδέλφου Δημήτρη Σακαλή.

Προσωπικά ήλθα εδώ όχι μόνο για να εκφράσω ένα αίσθημα οδύνης για το δυσαναπλήρωτο κενό για το Πανεπιστήμιό μας που άφησε πίσω του ο Δημήτρης. Όχι απλά για να μαρτυρήσω πόσο φτώχυνε το Τμήμα Φιλολογίας και το Πανεπιστήμιο χωρίς τον Δημήτρη. Ήλθα κυρίως επειδή ήθελα να ακούσω να επιβεβαιώσουν οι ειδικοί κάτι που πιστεύω από μια γενικότερη θεώρηση που μου επιτρέπει η θέση μου ως Πρύτανη του Πανεπιστημίου. Δηλαδή ότι η πνευματική παρουσία του Δημήτρη Σακαλή στο Πανεπιστήμιό μας θα συνεχιστεί μέσα από το έργο του αλλά και από το έργο εκείνων που του χρωστάνε πολλά, δηλαδή το έργο των μαθητών του και των άμεσων συνεργατών του. Έχω την εντύπωση ότι στο Πανεπιστήμιό μας δεν κυκλοφορεί μόνο ο ίσκιος του. Έρχονται στιγμές που αισθάνομαι την παρουσία του εξίσου έντονη όπως τότε. Έτσι μου φαίνεται πως ήταν σαν χθες το 1974 που έφθασε στο Πανεπιστήμιό μας. Ανέβηκε τα βουνά της Ηπείρου μαζί με την οικογένειά του αφήνοντας μια βολική θέση στο Αρσάκειο στην Αθήνα εφοδιασμένος με λαμπρές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας. Είχε μπροστά του το όραμα της ανύψωσης του ακριτικού μας Πανεπιστημίου τη στιγμή που στη χώρα μας μετά την επάρατη επταετία ξαναγύριζε η αισιοδοξία και ξαναζωντάνευε η Παιδεία. Κυρίως όμως είχε τη φιλοδοξία να αφιερώσει όλες τις δυνάμεις του στην καλλιέργεια της επιστήμης του που ήταν η Κλασική Φιλολογία.

* Ο Πρύτανης και το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων οργάνωσαν Φιλολογικό Μνημόσυνο του Δημητρίου Θ. Σακαλή, τη Δευτέρα 18 Απριλίου 1994 και ώρα 6 μ.μ., στην αίθουσα τελετών του Πανεπιστημίου, Δομπόλη 30. Για την προσωπικότητα και το έργο του αξιόμηστου καθηγητή μίλησαν τα μέλη του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας, Γ. Σαββαντίδης, Γ. Γιαννάκης, Κ. Συνοδιού, Μ. Μάντζιου, Α. Κωστοπούλου.

Προλόγισε ο Πρύτανης κ. Ιωάννης Βέργαδος.

Πριν από την έναρξη του Φιλολογικού Μνημοσύνου ο κ. Σαββαντίδης ως πρόεδρος του Τμήματος Φιλολογίας ανέγνωσε ψήφισμα της Τ.Ο. Άστρους του ΠΑΣΟΚ. Ο κ. Δημήτριος Κουρελής ανέγνωσε ψήφισμα των καθηγητών του Γυμνασίου Άστρους και ο κ. Στυλιανός Παπακωνσταντίνου μίλησε για τον άνθρωπο Δημήτρη Σακαλή εκ μέρους των φίλων του.

Άρχισε ως επιμελητής του σπουδαστηρίου Κλασικής Φιλολογίας. Συνέγραψε υφηγεία. Ανήλθε τις βαθμίδες της ιεραρχίας ως αναπληρωτής καθηγητής και ως καθηγητής. Υπηρέτησε επί μία τριετία ως Αντιπρύτανης Ακαδημαϊκών Υποθέσεων και Προσωπικού.

Όλο αυτό το διάστημα στην κυριολεξία ανάλωσε τον εαυτό του στην υπηρεσία της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας. Στη μελέτη των αγαπημένων του συγγραφέων: του Πλάτωνα, των τραγικών (Σοφοκλή και Αισχύλου) και του Λουκιανού. Παρουσίασε το έργο του με τόση σεμνότητα ώστε ίσως να μην αναγνωρίστηκε επαρκώς σ' όλο του το βάθος.

Πολύ λίγοι ξέρουν για τις πρωτότυπες τροποποιήσεις που έκανε στα έργα των αγαπημένων του συγγραφέων που αποκαθιστούν το κείμενο στην αρχική του μορφή. Για τις τροποποιήσεις αυτές, που προϋποθέτουν φιλολογικό ταλέντο, φαντασία, και σε βάθος γνώση των συγγραφέων, αναμένω να ακούσουμε περισσότερα σε λίγο.

Για το έργο του θα μιλήσουν εκτενέστερα άλλοι πιο κατάλληλοι. Εγώ περιορίζομαι στο να τονίσω μερικά στοιχεία του χαρακτήρα του. Την πραότητα, το ακαδημαϊκό ήθος και την ακεραιότητα. Χωρίς αυτά το έργο μόνο του μικρή έχει σημασία. Κυρίως θέλω να μείνω στην ευαισθησία του. Η ευαισθησία είναι το πιο πολύτιμο χαρακτηριστικό του καλού δασκάλου. Η ευαισθησία είναι η γέφυρα που κάνει δυνατή τη μεταφορά της γνώσης. Όμως όταν η κριτική παίρνει τη μορφή αντιπαράθεσης, πράγμα που πολλές φορές δυστυχώς συμβαίνει ακόμη και σε χώρους πανεπιστημιακούς, η ευαισθησία είναι μια αδυναμία. Ίσως νά'γινε και η αιτία να δεχθεί μερικά τραύματα. Ίσως τον κάναμε να φύγει λίγο πικραμένος. Όμως παρόλα αυτά, είναι κάτι που θαυμάζαμε στο χαρακτήρα του. Πιστεύουμε να βρει μιμητές και συνεχιστές στην Πανεπιστημιακή κοινότητα.

Όμως στη στιγμή αυτή δεν αρμόζουν τα μεγάλα λόγια. Η σημερινή ημέρα είναι μια «ημέρα οδύνης, χρέους και μνήμης». Για την οδύνη δεν έχω να προσθέσω τίποτε περισσότερο, σε ό,τι αισθάνεστε όλοι. Όσο για το χρέος, αποτελεί μια ηθική στάση που ξεκινά εκ των ένδον και δεν μπορεί να επεξηγηθεί. Για τη μνήμη μίλησα ήδη. Η σημερινή εκδήλωση έχει ως σκοπό να τιμήσει ένα σπουδαίο ακαδημαϊκό δάσκαλο και, υποθέτω, να ενισχύσει όσους ακολουθούν το δρόμο του χρέους. Έχει ο τόπος μας πολύ ανάγκη από τις αιχμές ανθρώπων που πράττουν το ορθό και το δύσκολο.

Τελειώνοντας θα έλεγα με φιλοσοφική ίσως διάθεση ότι υπάρχει μια θεώρηση του θανάτου που είναι ίσως η λιγότερη οδυνηρή: Ότι, δηλαδή, αποτελεί ένα όριο πέρα από το οποίο αναδεικνύεται η πραγματική αξία εκείνου που χάθηκε. Είμαι βέβαιος ότι για το Δημήτρη αυτό ισχύει με αδιάφυστη βαρύτητα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΒΒΑΝΤΙΔΗΣ*

Κυρίες και κύριοι,

Ένας χρόνος συμπληρώθηκε από τότε που δεν έχουμε κοντά μας τον Δημήτρη Σακαλή - και μεις ζούμε με μιαν αίσθηση κάποιας λογής παρουσίας του κάπου κοντά μας, στο γραφείο του ή στο Σπουδαστήριο ή, αλλιμονο, μιας απουσίας του σε κάποια ξενιτιά πολύ παρατεταμένη από την άλλη είναι η ωμή πραγματικότητα που μας θυμίζει την απουσία του κάθε φορά που ξαναζούμε την ανάγκη να επικοινωνήσουμε με τον άνθρωπο και τον φίλο και τον δάσκαλο, τον συνεργάτη και επιστήμονα και σύμβουλο Δ. Σακαλή...

«Γεννήθηκα στις 27 Μαΐου 1938 στο Άστρος της Κυνourίας από γονείς αγρότες» έγραφε λιτά στο Υπόμνημά του προς το Τμήμα Φιλολογίας όταν υπέβαλε υποψηφιότητα το 1985 για τη θέση του Καθηγητή. «Το έτος 1962 πήρα το πτυχίο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (Τμήμα Φιλολογικό). Από τον Ιούλιο του 1961 ως τον Ιούλιο του 1963 υπηρέτησα στον Ελληνικό Στρατό ως υπαξιωματικός Πεζικού. Τον Νοέμβριο του 1963 διορίστηκα καθηγητής Μ.Ε. και υπηρέτησα σε διάφορα Γυμνάσια και Λύκεια ως τον Απρίλιο του 1974. Το έτος 1968 πήρα μέρος σε διαγωνισμό (Υποτροφιών Εξωτερικού) του Ι.Κ.Υ. και μου χορηγήθηκε τριετής υποτροφία για σπουδές στη Γερμανία. Από τον Οκτώβριο του 1969 ως τον Ιούλιο του 1972 σπούδασα Κλασική Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας. Τον Μάιο του 1972 υπέβαλα στο ίδιο Πανεπιστήμιο διδ. διατριβή με τον τίτλο «*Die Datierung Herons von Alexandrien*» (εισηγητής: A. Diele, συνεισηγητής: R. Merkelbach) και για την υποστήριξή της πέρασα επιτυχώς

* Αναλύονται τα έργα: «Κριτικά και ερμηνευτικά στον Σολοικιστή του Λουκιανού», «Ανάττικα και ψευδαττικά από τον αττικιστή Μοίρη», *Η γνησιότητα του «Ψευδοσόφιστή» του Λουκιανού*, *Ιωνικό Λεκτικό στον Πλάτωνα. Μέρος Α' Σύνταξη, Ιωνικό Λεκτικό στον Πλάτωνα. Μέρος Β' Φωνητική.*

εξετάσεις στους κλάδους: Αρχαία Ελληνική Φιλολογία, Λατινική Φιλολογία και Βυζαντινή Φιλολογία και ανακηρύχθηκα διδάκτωρ με τον βαθμό «magna cum laude» (άριστα).

Πλούσια και αποδοτική ήταν η υπηρεσία και διδακτική πείρα του Δ. Σακαλή. Από τον Νοέμβριο του 1963 ως τον Απρίλιο του 1974 υπηρέτησε ως καθηγητής Μ. Ε. στα Γυμνάσια και Λύκεια 'Αστρους, Βλαχοκερασιάς, Δημητσάνας, Αρεοπόλεως. Στη Βαρβάκειο Πρότυπο Σχολή υπηρέτησε (με οργανική θέση) το 1973-74.

Εφοδιασμένος με έναν πλούσιο εξοπλισμό σπουδών και διδακτικής πείρας ήρθε στη Σχολή μας τον Απρίλιο του 1974 ως Επιμελητής του Σπουδαστηρίου Κλασικής Φιλολογίας και Αρχ. Ιστορίας. Δίδαξε με εντολή της Σχολής ως Επιμελητής, ως εντεταλμένος υφηγητής της Β' έδρας κλασικής Φιλολογίας (1978-1982), ως Επίκουρος Καθηγητής (1982-83)· από τον Αύγ. του 1983 ως Αναπληρωτής Καθηγητής και ως Καθηγητής από την εκλογή του το 1986.

Στα 19 χρόνια της θητείας του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ο Δ. Σακαλής edίδαξε αθόρυβα, με ζήλο και αγάπη. Διακρίθηκε για την υποδειγματική φιλοπονία και το ζήλο του για μελέτη, για ενημέρωση σε φιλολογικά προβλήματα από τα ξένα επιστημονικά περιοδικά και, ακόμα, για τα κοινωνικά, πολιτικά και εθνικά του ενδιαφέροντα.

Στα αντικείμενα διδασκαλίας του στους φοιτητές μας (και στη ΣΕΛΜΕ το 1985/86) περιλαμβάνονται:

Αρχαία Ελληνικά: Θεματογραφία-ασκήσεις, ο αττικισμός και η κοινή - οι αρχές της ελλην. διγλωσσίας, Ευριπίδη Ελένη, Σοφοκλή Οιδίπους τύραννος, Αισχύλου Πέρσες, Αριστοτέλους Ποιητική (αποσπάσματα), Πλάτωνος Πολιτεία, Η εξέλιξη της ορθολογικής σκέψης: Ίωνες λογογράφοι - Ηρόδοτος· Λουκιανός: η γραμματική, φιλοσοφική και λογοτεχνική του σάτιρα.

Λατινικά: Ορατίου Ωδές, επωδοί και σάτιρες.

Δίδαξε στη Σχολή μας ευσυνειδητά και υποδειγματικά, με πρόγραμμα 4-6 και 7 ωρών εβδομαδιαίως, παρακολουθώντας παράλληλα διάφορες εργασίες των φοιτητών και ετοιμάζοντας γι' αυτούς προσεγμένες σημειώσεις (Εισαγωγή και σχόλια στον Ηρόδοτο, 1979, σ. 118. Σχόλια στην Ελένη του Ευριπίδη, 1979, σ. 87).

Άοκνος ερευνητής και επιστήμονας δε σταμάτησε να μελετά και να γράφει από την πρώτη εμφάνισή του στο χώρο της Φιλολογίας ως την τε-

λευταίες του ημέρες. Έχει συγγράψει πάνω από 1000 σελίδες και συγκέντρωσε υλικό για τη συνέχιση και ολοκλήρωση των Πλατωνικών μελετών του, όπως και για την αρχαία τραγωδία. Από τα κατάλοιπά του εκδίδεται σήμερα το τελευταίο άρθρο του (με την ευγενική φροντίδα της συναδέλφου Μαίρης Μάντζιου «Αναθεωρήσεις στις τραγωδίες του Αισχύλου: α' *Ἐπὶ ἐπὶ Θήβας*, β' *Ἰκέτιδες*»).

Οι Επιστημονικές του εργασίες έχουν ως αντικείμενο τους διάφορους κλάδους της Κλασικής Φιλολογίας. Ο Δ. Σακαλής έχει γράψει

Για την αρχαία επιστήμη τη διδακτορική του διατριβή *Die Datierung Herons von Alexandrien*. (Köln 1972 [S. 167]).

Για τον αττικισμό τα «Ανάττικα και ψευδαττικά από τον αττικιστή Μοίρη». (*Δωδώνη* 6, 1977, 442-470). άμεση σχέση έχουν και οι μελέτες του

Για τον Λουκιανό: το άρθρο του «Κριτικά και ερμηνευτικά στον Σολοικιστή του Λουκιανού» (*Δωδώνη* 5, 1976, 75-92) και το βιβλίο *Η γνησιότητα του «Ψευδοσοφιστή» του Λουκιανού*. (*Δωδώνη - Παράρτημα* αρ. 13, Γιάννενα 1979, σ. 85).

Για τον Πλάτωνα έγραψε τα βιβλία

Ιωνικό λεκτικό στον Πλάτωνα. Μέρος Α' Σύνταξη. (Ιωάννινα 1978, σ. 220) και *Ιωνικό λεκτικό στον Πλάτωνα. Μέρος Β' Φωνητική*. (*Δωδώνη - Παράρτημα* αρ. 15, Ιωάννινα 1980, σ. 158).

Για τους Ιπποκρατικούς το άρθρο «Beiträge zu den Pseudo-Hippokratischen Briefen» στα Πρακτικά του συνεδρίου *Actes du IVe Colloque international Hippocratique* (Lausanne, 21-26 Septembre 1981) Genève 1983, 499-514) και το βιβλίο *Ιπποκράτους Επιστολαί* Έκδοση κριτική και ερμηνευτική. Ιωάννινα, 1989. σ. 402.

Για την αρχαία τραγωδία έγραψε μια σειρά από άρθρα¹ (βλ. παρακ.)

Οι μελέτες του δεν είναι καταγραφές απλές και διαπιστώσεις γλωσσικών φαινομένων ή τάσεων των συγγραφέων μέσα στα έργα τους· συνοδεύονται πάντοτε από την κριτική διάθεση του επιστήμονα και την τάση να υποπτεύεται και να εικάζει τη μορφή του προβλήματος και τα γενεσιουργά αίτια που το προκάλεσαν - μα και την ικανότητα να βρίσκει τη σω-

1. «Ο ρόλος του Τεύκρου στην *Ελένη* του Ευριπίδη», (*Δωδώνη* 9, 1980 σ. 137-74)· «Κριτικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις στην *Ελένη* του Ευριπίδη» (*Δωδώνη* 10, 1981 σ. 49-84), «Αισχύλος Ετυμολόγος - Nomina Omina στους *Πέρσες* του Αισχύλου» (*Δωδώνη* 13, 1984, 57-85) «Φιλολογικά μελετήματα στην αρχαία τραγωδία (*Αρχαιογνωσία* 3, 1987, 49-79) και το τελευταίο άρθρο «Αναθεωρήσεις στις τραγωδίες του Αισχύλου: α' *Ἐπὶ ἐπὶ Θήβας*, β' *Ἰκέτιδες*».

στή αντιμετώπιση και την πιθανή λύση τους. Ο Δ. Σακαλής σε κάθε βήμα του προχωρούσε με άνεση και ασφάλεια, στηριγμένος και στην παλαιογραφική μελέτη και την κριτική των κειμένων και διαθέτοντας έναν σπάνιο πνευματικό εξοπλισμό, τη βαθειά γνώση της ελληνικής γλώσσας και ένα λεπτό αισθητήριο που τον καθοδηγούσε στην πράξη.

«Ο κ. Δ. Σακαλής... διακρίνεται για τη φιλολογική του αυστηρότητα και τη μαθοδική επεξεργασία των ερευνητικών δεδομένων. Γνωρίζει και αξιοποιεί την προγενέστερη έρευνα και καταλήγει σε πρωτότυπα πορίσματα. Χαρακτηριστική είναι η τάση του να διερευνά τα προβλήματα εξονυχιστικά και σε βάθος, καθώς και η εμμονή στη λεπτομέρεια σε συνδυασμό με την ευαισθησία του σε θέματα ύφους. Αν τα συμπεράσματά του δεν βρίσκουν πάντοτε τον αναγνώστη σύμφωνο, η ακριβής φιλολογική του μέθοδος και η συστηματική οργάνωση της ερευνητικής διαδικασίας προϋποθέτει έναν μόχθο που πρέπει να αναγνωριστεί. Το τελευταίο του βιβλίο για τις ψευδοϊπποκρατικές επιστολές...αναδεικνύει τις συνθετικές αρετές και τη σοβαρότητα του υποψηφίου». (Από την τελική πρόταση του Καθηγητή κ. Κυρ. Τσαντσάνογλου κατά την κρίση της υποψηφιότητας του Δ. Σακαλή).

Επίβλεψη και καθοδήγηση επιστημονικών εργασιών: Με προθυμία πρόσφερε σε νεώτερους συναδέλφους και σε υποψήφιους διδάκτορες τη βοήθειά του διαθέτοντας εβδομάδες - και μήνες όταν χρειαζόταν - στην καθοδήγησή τους σε επιστημονικές εργασίες και διατριβές. (Εκτίμηση του καθηγητή Κυρ. Τσαντσάνογλου): «Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι στον τομέα αυτόν (δηλ. των μεταπτυχιακών προγραμμάτων) ο κ. Σακαλής υπερέχει αισθητά σε σχέση με τους άλλους δύο συνυποψηφίους του, δεδομένου ότι είναι επιβλέπων καθηγητής σε τέσσερις διδακτορικές διατριβές υπό εκπόνηση, μέλος τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής σε άλλη μία, μέλος πενταμελούς εξεταστικής επιτροπής για την έγκριση μιας ακόμη διδ. διατριβής και, επιπλέον, έχει υποδείξει κατά καιρούς θέματα για εκπόνηση διατριβής ή μονογραφίας σε άλλους οκτώ πτυχιούχους»².

2. Μωχάμετ Γκομπάρα: Τα αποσπάσματα του Φιλήμονα.

Κορομπίλη Μ. (ΙΚΥ): Μοίριδος Αττικιστού λεξικόν.

Κωστοπούλου Αγλαΐα: Ιωνισμοί στον Ξενοφώντα.

Νέου Αλεξάνδρα (της ιατρικής σχολής): Η έννοια της τύχης - σύμπτωσης στην ιπποκρατική ιατρική.

Χατζηαβραάμ Αγγελική: Ηθικές, κοινωνικές και πολιτικές αξίες στον Αριστοφάνη.

Στους παραπάνω (πλην του Γκομπάρα) δόθηκαν θέματα από τον Δ. Σακαλή· δόθηκαν επίσης θέματα για εργασίες και διατριβές στους

Αδάμ Αγγ.: Το λεξικόν του Πλατωνικού Τιμαίου.

Καϊαβούλια Αναστασία: Η αγροτική γλώσσα στο Σοφοκλή.

Διοικητικό έργο: Ως Επιμελητής του Σπουδαστηρίου Κλασικής Φιλολογίας και Αρχ. Ιστορίας ... (πρακτικά εκλογής σ. 418· Σαββαντίδης:)) ... εργάστηκε και πρόσφερε πάρα πολλά στη λειτουργία, στην οργάνωση, στην ανάπτυξη του Σπουδαστηρίου. Αυτό, παρακαλώ, να μην το ξεχνάμε. Γνωρίσαμε πόσο εργατικός ήταν, όταν καθήμενος σε ένα γραφείο μέσα στο σπουδαστήριο εργαζόταν άοκνα» - με συγκεκριμένο πρόγραμμα εργασίας κάθε μέρα - «μια φωτεινή περίπτωση ανθρώπου που εργάζεται αθόρυβα και δημιουργικά».

Εξελέγη Δ/ντής του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας - και Αντιπρύτανης: Δε θεώρησε τη θέση σαν ευκαιρία για τίποτε άλλο παρά μόνο να υπηρετήσει με τη λειτουργία του θεσμού τον άνθρωπο· στάθηκε υπόδειγμα ανιδιοτέλειας. Ούτε ήταν αμέτοχος της πολιτικής και κοινωνικής ζωής του τόπου· ο πολιτικός λόγος του με σωφροσύνη και τόλμη, με πίστη και συμμετοχή - ανυστερόβουλος... «Χαρακτήρας προσηνής, λειτουργός που δεν ξέχασε ποτέ ότι και το διοικητικό έργο είναι ένα από τα καθήκοντα μας, βάσκαλος αφοσιωμένος στο διδακτικό του έργο και στους φοιτητές, ερευνητής που βρίσκει πρωτότυπα και σημαντικά θέματα έρευνας, τα οποία μελετά εξονυχιστικά, τέλος ακαδημαϊκός δάσκαλος που με παρρησία εκφράζεται μέσα στη Σχολή και παίρνει θέση με τεκμηριωμένα επιχειρήματα...» (Συμπέρασμα και κοινή πρόταση Σαββαντίδη - Παπαθωμόπουλου στην υποψηφιότητα του Δ. Σακαλή ως Αναπληρωτή Καθηγητή).

Η προβολή του έργου του και της προσωπικότητάς του είναι ένα χρέος για μας: η μνήμη του είναι για τα νεώτερα μέλη του Τμήματος ένα καλό παράδειγμα προς μίμηση. Υπηρέτησε την Ελληνική παιδεία και την επιστήμη επί 30 χρόνια. Δεν έπαψε όλα αυτά τα χρόνια να μελετά, να ενημερώνεται, να ερευνά και να γράφει ό,τι έκρινε πως αξίζει να γίνει ευρύτερα γνωστό. Μελέτησε την κλασική αρχαιότητα από την Αλεξανδρινή εποχή και τα αυτοκρατορικά χρόνια (Ήρων, Λουκιανός, αττικιστές) μέχρι τον Πλάτωνα, την τραγωδία και τον Ιπποκράτη. Οι μελέτες του είναι με στοχασμό και γνώση σπάνια και θα μείνουν υποδειγματικές στο είδος τους.

Βαθύς γνώστης της Ελληνικής γλώσσας και των αρχαίων Ελληνικών διαλέκτων μπόρεσε να μελετήσει τους αττικιστές και να διακρίνει τα

Καψάλη Γ.: (α) Η διπλή ανθρώπινη μορφή (π.χ. Αρετή - Κακία) στην κυνική διατριβή.

(β) Ποιμενικό λεξιλόγιο στον Αίαντα του Σοφοκλή.

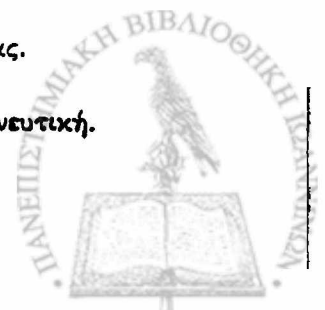
Κωνή Θεοδ.: Η έννοια του ζυγού στην τραγωδία.

Σπυροπούλου Χρυσ.: Η αναγνώριση στην ελληνική τραγωδία.

Τζοβλά Βασιλική: Η απομάκρυνση των προσώπων από τη σκηνή της τραγωδίας.

Τζούκα Φ., Λατινισμοί στην ύστερη Ελληνική γραμματεία.

Τσολακίδη Συμεών: Τα χειρουργικά έργα του Ιπποκράτη - έκδ. κριτική - ερμηνευτική.

γνήσια αττικά από τα ψευδαττικά γλωσσικά στοιχεία (πβλ. τις μελέτες του για τον αττικιστή Μοίρη και για τον Λουκιανό). Αυτή η γνώση αποτελεί προϋπόθεση και για τις μελέτες του για τον Πλάτωνα και για τις κριτικές παρατηρήσεις του στα κείμενα των τραγικών και των επιστολών του Ιπποκταρικού corpus (βλ. παρακ.):

Για τον αττικισμό και τους αττικιστές έγραψε τα «Ανάττικά και ψευδαττικά από τον αττικιστή Μοίρη» (Δωδώνη 6, 1977, 442-470). ο αττικιστής Μοίρης στο έργο του *Λέξεις Αττικάί* συνιστά μερικές φορές ως αττικές και λέξεις που βρήκε σε δόκιμους αττικούς συγγραφείς, οι οποίες όμως δεν είναι πάντοτε αττικές. η χρήση τους οφείλεται σε διάφορους λόγους, υφολογικούς κυρίως, που προκάλεσαν εντύπωση στον αττικιστή για τη σπανιότητα και ιδιαιτερότητά τους. Ο Δ. Σακαλής επισημαίνει αυτή την τάση του λεξικογράφου και σημειώνει επτά τέτοιες περιπτώσεις, όπου λανθασμένα χαρακτηρίζεται ως αττική η λέξη. για τον έλεγχο τους ο Δ. Σακαλής χρησιμοποιεί τα κείμενα, τις επιγραφές και τους άλλους λεξικογράφους.

Για τον Λουκιανό έγραψε: 1) το άρθρο του «Κριτικά και ερμηνευτικά στον Σολοκιστή του Λουκιανού» (Δωδώνη 5, 1976, 75-92). Ο Λουκιανός ήταν ένας νηφάλιος θεωρητικός του αττικισμού. με τον Σολοκιστή του καυτηριάζει τις υπερβολές και τις ακρότητες των αττικιστών ειρωνευόμενος και ελέγχοντας την ημιμάθειά τους. Στο άρθρο αυτό ο Δ. Σακαλής εντοπίζει μερικά χωρία στα οποία είναι απαραίτητο να διορθωθεί και να αποκατασταθεί το κείμενο, για να φανεί η ύπαρξη του σολοκισμού και στη συνέχεια η ειρωνεία. Τέτοιες διορθώσεις γίνονται στον τύπο απαραιτήτου *ἀκολουθήσαι* (γρ. *ἀκολουθήσειν*) *δυνήση*, στο επίθετο *ἀρτιγενήτους* αντί *ἀρτιγενείς*, στη μετοχή *διαμαρτάνοντα* (αντί του απλού *ἀμαρτάνοντα*), στη μετοχή *διδέοντας* αντί του ουσιαστικού *λέοντας* των χφφ. Τα χωρία αναλύονται και παίρνουν το σωστό νόημά τους με τη μορφή του κειμένου που προφανώς έγραψε ο συγγραφέας. 2) Το βιβλίο *Η γνησιότητα του «Ψευδοσοφιστή» του Λουκιανού* (Δωδώνη - Παράρτημα αρ. 13, Γιάννενα 1979, σ. 85). Στο βιβλίο του αυτό ο Δ. Σακαλής μελετά το πρόβλημα της γνησιότητας του έργου και ύστερα από λεπτομερή έλεγχο της δομής και της γλώσσας του τοποθετείται υπέρ της γνησιότητάς του. Η εργασία αποδεικνύει τη σοβαρότητα και την ευσυνειδησία με την οποία εργάσθηκε ο Δ. Σακαλής, την άνεση με την οποία κινείται στη διερεύνηση προβλημάτων γλώσσας και ύφους των συγγραφέων που μελετά και την ευρύτητα με την οποία αντικρύζει τα θέματα. Η εργασία αυτή κρίθηκε από επιφανείς ξένους μελετητές, ανάμεσα στους οποίους ο διαπρ-

πής M. D. Macleod, ο σημαντικότερος μελετητής και εκδότης του Λουκιανού σήμερα³.

Το Έργο του Δ. Σακαλή για τον ΠΛΑΤΩΝΑ και η σημασία των γλωσσικών και υφολογικών εργασιών του για την κατανόηση του Πλατωνικού έργου. Το πρόβλημα των ιωνισμών στο έργο του Πλάτωνα:

Η ανατομία της γλώσσας και του ύφους ενός τιτανικού συγγραφέα σαν τον Πλάτωνα είναι έργο πολύ δύσκολο και δεν μπορεί να το επιχειρήσει κανείς, παρά αφού με πολύ κόπο πετύχει τη μύησή του στα μυστικά της σκέψης, στους προβληματισμούς και στον κόσμο ολόκληρο, μέσα στον οποίο ζει και τον οποίο μοχθεί να αναμορφώσει ο συγγραφέας· απαραίτητη προϋπόθεση για τον μελετητή είναι ακόμη η εξοικείωση όχι μόνο με τη γραμματολογική περιοχή του συγγραφέα που μελετά, αλλά και με κάθε πνευματική δημιουργία που προηγήθηκε και κάθε πολιτιστικό ρεύμα που επηρέασε τη σκέψη του γενικά στην εποχή που έδρασε ο συγγραφέας. Στη μελέτη του ύφους του Πλάτωνα μπορεί να βρει κανείς πολλά στοιχεία που προβληματίζουν με την παρουσία τους στο έργο του φιλοσόφου: ο συγγραφέας χρησιμοποίησε πολλές φορές λεκτικό όχι συνηθισμένο στους άλλους αττικούς συγγραφείς· ένας γλωσσοπλάστης βέβαια δεν καταφεύγει χωρίς λόγο στη χρήση ξενικών τρόπων έκφρασης, αλλά μόνο για να πετύχει κάποιο συγκεκριμένο στόχο με τον τρόπο αυτό, τη μεταφορά του αναγνώστη σε νέους χώρους προσφέροντας τα κατάλληλα λεκτικά ερεθίσματα σε κάθε περίπτωση. Οι εργασίες του Δ. Σακαλή για το Ιωνικό λεκτικό στον Πλάτωνα αποτελούν τεράστια προσφορά στην ερμηνεία του Πλατωνικού έργου, γιατί αποκαλύπτουν για πρώτη φορά ότι ο μεγάλος αττικός συγγραφέας χρησιμοποίησε με τρόπο ζυγισμένο στοιχεία της ιωνικής διαλέκτου - της γλώσσας της ιστορίας, των σοφιστών, των γιατρών και των επιστημόνων γενικότερα - και όχι γενικά και αόριστα «ομηρικά» και «ποιητικά» εκφραστικά μέσα, όπως πίστευαν ως τώρα όσοι δέχονταν αβασάνιστα τις παλιές απόψεις ορισμένων συγγραφέων τεχνών.

Συναφής με την αποκάλυψη των ιωνικών στοιχείων στον Πλάτωνα είναι και η αποκατάσταση του κειμένου του σε πολλές περιπτώσεις. Οι μελετητές των χειρογράφων και εκδότες των πλατωνικών έργων συχνά έχουν να αντιμετωπίσουν δύσκολα και δυσεπίλυτα προβλήματα, καθώς διαπιστώνουν την ασυμφωνία στη χειρόγραφη παράδοση των έργων· για το ίδιο έργο συχνά παρουσιάζονται λέξεις και τύποι διαφορετικοί στα χειρόγραφα, από τους οποίους πρέπει να επιλεγεί ένας μόνο ως ορθός και να απο-

3. M. D. MacLeod (University of Southampton) στο *The Classical Review* N.S. 31, 1, 1981, 113· βλ. επίσης.

G. Nachtergaeel στο *L' Antiquité Classique* 49, 1980, 351.

M. van den Bruwaene στο *Revue Belge de Philologie* 58, 1980, 420.

H. Tonnet στο *Revue des Études Anciennes* 85, 1983 156.

κλεισθούν οι υπόλοιποι· η ασυμφωνία στη χειρόγραφη παράδοση οφείλεται πολλές φορές στην τάση των αντιγραφέντων και μελετητών των βυζαντινών χρόνων να ομαλοποιούν τη σύνταξη ή τους γραμματικούς τύπους εξαττικίζοντάς τους και καταστρέφοντας έτσι τη γνήσια μορφή του κειμένου. Σε κάθε τέτοια περίπτωση ένας νέος εκδότης του Πλάτωνα πρέπει άφοβα να προσέξει τους «ανάττικους» τύπους και να τους προτιμήσει, αν διαπιστώσει ότι πρόκειται για Ιωνικούς τύπους και συντάξεις που υπήρχε λόγος να τους έχει γράψει έτσι ο Πλάτωνας, όπως με πειστικότητα αποδεικνύει ο Δ. Σακακλής στο έργο του.

Ιωνικό λεκτικό στον Πλάτωνα. Μέρος Α' Σύνταξη. Ιωάννινα 1978, σ. 220. Ιωνικό λεκτικό στον Πλάτωνα. Μέρος Β' Φωνητική. Ιωάννινα 1980. σ. 158 (Παράρτημα της Δωδώνης αρ. 15).

Στο Α' μέρος, μετά τη γενική Εισαγωγή, στην οποία παρουσιάζει το πρόβλημα των ιωνικών και ποιητικών στοιχείων, τη μέθοδο που χρησιμοποιεί για την ανίχνευση και τον χαρακτηρισμό των στοιχείων αυτών κτλ., εξετάζει το υλικό της σύνταξης συστηματικά σε έξη κεφάλαια αφιερωμένα στο Όνομα (γένος των ουσιαστικών, ιδιότυπη σύνταξη της γενικής με το ρ. άκούω, εναλλαγμένες χρήσεις της γενικής και της δοτικής, εθνικά θηλυκά ονόματα ως επίθετα κτλ.), στην Αντωνυμία, στο Ρήμα (χρήσεις σε διαφορετική φωνή, ιδιάζουσες συντάξεις κτλ.), στις Δευτερεύουσες προτάσεις (χρήση των εγκλίσεων), στις Προθέσεις και τα μόρια και σε Διάφορες φράσεις. Ακολουθούν Βιβλιογραφία και Πίνακες.

«Με την εργασία μου αυτή» (γράφει στο Υπόμνημά του ο Δ.Σ.) «πιστεύω πως άνοιξα μια νέα διάσταση στην εξέταση της γλώσσας του Πλάτωνα, γιατί εκτός από τον εντοπισμό πολλών ιωνικών στοιχείων, προσπάθησα να σταθμίσω και να εξιχνιάσω και τους παράγοντες που ενεργούσαν κάθε φορά που ο Πλάτων έκρινε σκόπιμη μια ιωνική χρήση. Παράλληλα φτάνω και στη διαπίστωση ότι με τη γλώσσα του Πλ. σημειώνεται το πρώτο άνοιγμα προς την Κοινή γλώσσα. Προσφορά είναι, ίσως, και το ότι καταξιώνω τη χειρόγραφη παράδοση ή ενισχύω διάφορες διορθώσεις σε πολλά πλατωνικά χωρία (περίπου 40) και σε άλλα τόσα διαφόρων άλλων συγγραφέων. Κοντα σ' αυτό συμβάλλω και στην καλύτερη γνώση της γλώσσας και της γραμματείας της Κοινής και του Αττικισμού, γιατί αποδεικνύω ότι πολλά στοιχεία, όχι αττικά, συμπεριλαμβάνονται στις αττικιστικές τεχνοτροπίες (ενώ είναι υπεραττικισμοί και ψευδαττικισμοί) χάρη στην προτίμηση που τους είχε δείξει ο Πλάτωνας».

Μετά την εξέταση της Σύνταξης ακολούθησε το Μέρος Β', η Φωνητική του Ιωνικού λεκτικού στον Πλάτωνα. Στο μέρος αυτό δίνει σε χωριστά κεφάλαια μια συστηματική εξέταση των Φωνηέντων (μεταβολές σε

ριζικά φωνήεντα, χρήση ασυναίρετων και συναιρεμένων τύπων κτλ.), Διφθόγγων, Ημιφώνων (διαφορετική χρήση του δίγαμα), Συμφώνων (διαφορετικά πάθη στην Ιωνική διάλεκτο). Σε ένα πλήθος περιπτώσεων διαπιστώνεται προτίμηση ιωνικών τύπων όταν συντρέχουν ειδικοί λόγοι: Ιωνική φυσιολογία και οντολογία, ιατρικοί τεχνικοί όροι και τεχνολογία κτλ. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με συμπληρωματική βιβλιογραφία και αναλυτικούς πίνακες (για τους παράγοντες που ευνόησαν τις Ιωνικές χρήσεις και τις πηγές τους, για διαπιστώσεις της εργασίας πάνω στους αττικιστές, στην Κοινή, στους Ιωνισμούς άλλων συγγραφέων, κριτικές παρατηρήσεις σε κείμενα του Πλάτωνα κ.ά. συγγραφέων), πίνακες χωρίων συγγραφέων και επιγραφών κτλ.

Στους δύο τόμους που αφιέρωσε για την εξέταση του Ιωνικού λεκτικού στον Πλάτωνα ο Δ. Σακαλής παρουσίασε μια αξιοθαύμαστη ευρύτητα: χρησιμοποίησε πάνω στο 1100 χωρία του Πλατωνικού έργου (από τα οποία 75 είναι κριτικές παρατηρήσεις) και χιλιάδες χωρία από άλλους συγγραφείς. Οι περιπτώσεις που εξετάστηκαν αναλύονται με διεισδυτικότητα και ευαισθησία και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει κάθε φορά βασίζονται σε άρτιους και τεκμηριωμένους συλλογισμούς. Η γλαφυρότητα που παρουσιάζει δεν είναι εις βάρος της επιστημονικής ακριβολογίας.

Για το Ιωνικό λεκτικό στον Πλάτωνα ο Κ. Τσαντσάνογλου (Πρακτικά εκλογής σ. 301) είπε: «Ανακεφαλαιώνοντας θα ήθελα να τονίσω τα εξής σημεία της συμβολής του: Διάκριση της αρχαίας Αττικής από την Ιωνική. Διάκριση της Ιωνικής από την ποιητική γλώσσα· εξάρτηση της γλώσσας της τραγωδίας, της κωμωδίας και της πρώιμης αττικής πεζογραφίας από την ιωνική. Ρόλος της ομηρικής και της ηροδότειας γλώσσας στη διαμόρφωση των τεχνικών όρων, εξάρτηση της γλώσσας των μεταγενέστερων συγγραφέων από τη γλώσσα του Ομήρου και του Ηροδότου, λεπτές παρατηρήσεις πάνω στο φαινόμενο του αττικισμού και της κοινής. Επίλυση ή συμβολή στην επίλυση γλωσσικών και ερμηνευτικών προβλημάτων, που απλώνονται σε όλο τον χώρο της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Επίλυση κριτικών προβλημάτων του Πλατωνικού κειμένου, όπου δείχνει την αναγκαιότητα της επιστροφής στη χειρόγραφη παράδοση, αλλά και καταξιώνει με νέα επιχειρήματα σωστές εικασίες άλλων φιλολόγων ή προτείνει νέες δικές του. Νέα τεκμήρια για τη χρονολογική σειρά των πλατωνικών διαλόγων, νέα επιχειρήματα για τη γνησιότητα του 'Ιππίου μείζονος, της 7ης 'Επιστολής του Πλάτωνος και της 'Επινομίδος. Νέα στοιχεία για τη μη γνησιότητα τετραλογιών του Αντιφώντα και των επιστολών του Αισχίνη κ.ά. Τεκμηριωμένες απόψεις πάνω στο περιεχόμενο των πλατωνικών έργων, όπως λ.χ. τα κοινά στοιχεία του πλατωνικού Σωκρά-

τη με τον Πυθαγόρα. Λύση του μουσικού προβλήματος της *Πολιτείας*, που επιβάλλει και αναθεώρηση των απόψεων για την κριτική αποκατάσταση των πλατωνικών κειμένων. Ο αντίκτυπος που έχει πάνω στη γλώσσα η παρουσία Σοφιστών και οποιουδήποτε άλλου προσώπου στα διάφορα χωρία του κειμένου του Πλάτωνα καθώς και η συμβολή στην πληρέστερη ερμηνεία του πλατωνικού μύθου». (Πρβ. και όσα είπα στη σ. 420 των πρακτικών: «Δεν θα ήμουν υπερβολικός αν τον χαρακτηρίζα ακαταπόνητο και πρόσθετα ότι ο Δ. Σακαλής σε θέματα γλώσσας και ύφους του αρχαίου λόγου είναι από τους καλύτερους που έχουμε σήμερα, στον δικό μας τουλάχιστο χώρο»). Οι εργασίες του για το Ιωνικό λεκτικό στον Πλάτωνα έχουν κριθεί και αναγνωρισθεί από διαπρεπείς (ξένους κυρίως) μελετητές σε διεθνή περιοδικά⁴.

4. Π. Κ. Γεωργούντζος στο *Πλάτων* 30, 1978 289-294.

Gordon M. Messing (Cornell University) στο *Classical World* 1979 53 sq.

Simon Ryl στο *L'Antiquité Classique* 48, 1979 676 sq.

K. J. Dover (Corpus Christi College, Oxford) στο *The Classical Review* 31, 1981, 288 sq. για τόμ. Α+Β.

Pierro Louis στο *Revue de Philologie* 54, 1980, 163 για τόμ. Α'

Pierre Louis στο *Revue de Philologie* 55, 1981, 341 sq. για τόμ. Β'

H. Tonnet στο *Revue des Études Anciennes* 85, 1983 132 για τομ. Β'

Edouard des Places στο *Revue Belge de Philologie* 49, 1981, 199 για τόμ. Β'
βλ. και στο *LUSTRUM* 25, 1983 4312 για τον τόμ. Α', 4313 για τον τόμ. Β'.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ - ΓΙΑΝΝΑΚΗΣ*

Κύριε Πρύτανη, κυρίες και κύριοι!

Εμείς στον Τομέα Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου μας έχουμε χάσει τον συνάδελφο, τον φίλο, τον άνθρωπο Δημήτρη Σακαλή και ακόμα δεν έχουμε συνέλθει από αυτό το χτύπημα. Αν είναι αλήθεια ότι «Αρχή άνδρα δείκνυσι», τότε συνέβη αυτό με τον Δημήτρη Σακαλή: κι όταν εξελέγη αντιπρύτανης, παρέμεινε ο ίδιος, δηλαδή ο σεμνός και ο αθόρυβος, ο Άνθρωπος, πράγμα που μαρτυρείται κι από την ευρύτερη πανεπιστημιακή μας κοινότητα. Εμείς τί άλλο να πούμε; Συλλαμβάνουμε ακόμα τον εαυτό μας να τον περιμένει να μας έρθει, για να συζητήσει μαζί μας κάποιο φιλολογικό πρόβλημα με το βιβλίο στο χέρι και να συνεχίσει αφηγούμενος *cum grano salis* κάποιο περιστατικό από το αγαπημένο του Άστρος. Ας είναι!

Κι όσον αφορά τον δάσκαλο - ερευνητή Δημήτρη Σακαλή, αρκεί να πούμε ότι δεν φτωχύνουμε μόνον εμείς, αλλά και ολόκληρη η διεθνής επιστημονική κοινότητα. Θα προσπαθήσουμε στα πλαίσια του φιλολογικού αυτού μνημόσυνου να σας παρουσιάσουμε από τη μια το πρώτο του βιβλίο με το οποίο ξεκίνησε την ερευνητική του σταδιοδρομία κι από την άλλη το έργο της ωριμότητας.

Το πρώτο είναι εκείνο που φέρνει τον τίτλο: «Die Datierung Herons von Alexandrien, Köln 1972, σσ. 167 (=Η χρονολόγηση του Ήρωνα από την Αλεξάνδρεια). Πρόκειται για την διδακτορική του διατριβή την οποία εκπόνησε κοντά στον κοινό μας δάσκαλο, τον μεγάλο φιλόλογο και ακαδημαϊκό Albrecht Dihle.

Με την πρώτη του αυτή εργασία μπήκε ο Σακαλής σε δύσκολη περιοχή, όπως είναι όλες σχεδόν οι περιοχές της Κλασικής Φιλολογίας. Στο εισαγωγικό κεφάλαιο (σσ. 1-7) παρουσιάζει το πρόβλημα και τις λύσεις που πρότειναν οι προηγούμενοί του μελετητές: το πότε έγραψε ο μηχανικός Ήρωνας ο Αλεξανδρέας είναι ένα πρόβλημα που συζητείται από τον προηγούμενον αιώνα, χωρίς να έχει βρεθεί ακόμα η οριστική λύση. Είναι γνω-

* Αναλύονται τα έργα: *Die Datierung Herons von Alexandrien*, και *Ιπποκράτους Επιστολαί. Έκδοση Κριτική και Ερμηνευτική*.

στό ότι ο Ήρωνας πρέπει να έζησε μετά το 212 π.Χ. και πριν από το 300 μ.Χ. Έχουμε με άλλα λόγια έναν *terminus post quem* και έναν *terminus ante quem*. Τον πρώτον *terminus* τον δίνει ο ίδιος ο Ήρωνας, καθώς αναφέρει επανειλημμένα τον Αρχιμήδη. Τον δεύτερο-τον *ante quem*-τον προσφέρει ο Πάππος, ο οποίος συγκαταλέγει τον Ήρωνα μεταξύ των αρχαίων γεωμετρών. Από εκεί και πέρα, η έρευνα προσπάθησε να προσδιορίσει ακριβέστερα την εποχή του εν λόγω Αλεξανδρινού μηχανικού: άλλος ερευνητής τοποθετεί τον Ήρωνα στα τέλη του 2ου αι. π.Χ., άλλος στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ., άλλος στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. κ.λπ. Το κεφάλαιο αυτό το κλείνει ο Σακαλής διατυπώνοντας τη δική του άποψη, ότι δηλαδή ο Ήρωνας πρέπει να έζησε την περίοδο κατά την οποία απλώνεται η αττικιστική κίνηση και μάλιστα κατά τα τέλη του πρώτου ή τις αρχές του δεύτερου μ.Χ. αιώνα. Την άποψη αυτή θα τη στηρίξει στα επόμενα δύο κεφάλαια (σσ. 8-157) παίρνοντας ως βάση μερικά εξωτερικά χρονολογικά στοιχεία, πολλές τεχνικές ορολογίες, που απαντούν για πρώτη φορά τον 1ο αι. μ.Χ. ή και αργότερα, και κυρίως χρησιμοποιώντας ως βάση το γλωσσικό υλικό που βρίσκεται κάτω από την επίδραση του Αττικισμού, ένα υλικό που για πρώτη φορά εξετάζεται τόσο διεξοδικά.

Οι επί μέρους παρατηρήσεις που οδηγούν τον Σακαλή σε αυτή τη χρονολόγηση είναι οι εξής: από το κείμενο του Πρόκλου συνάγεται ότι ο Ήρωνας είναι νεώτερος από τον Μενέλαο που έζησε περίπου το 98 μ.Χ. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Πρόκλος στα κείμενά του, όπου αναφέρεται σ' αυτούς τους δύο μαθηματικούς, γράφει τον Ήρωνα μετά τον Μενέλαο. Από την άλλη μεριά ο Βιτρούβιος, που ζει τον 1ο αι. μ.Χ., φαίνεται ότι δεν γνωρίζει καθόλου τον Ήρωνα, κι ως καταπιάνεται με θέματα πάνω στα οποία ο Ήρωνας έχει προωθημένες απόψεις. Επί πλέον, η πρώτη Εβραϊκή Γεωμετρία, η γνωστή *Mishnat ha-Middot* που γράφτηκε γύρω στο 150 μ.Χ., είναι πολύ επηρεασμένη από τις απόψεις του Ήρωνα.

Εξάλλου, στο λεξιλόγιο του Ήρωνα υπάρχουν τεχνικοί όροι που δεν απαντούν πριν από τον 1ο αι. μ.Χ. όπως: άστερίσκος, βαρύλλιον, πνικτός, διαβήτης, διοπτρισμός, δυναμοδύναμις, κλειδίων (= ανεμιστήρας), κουλουρόκωνος, κόραξ, κυβίζω, λεπίδιον, όδόμετρον, τυλάριον, ύδράργυρος αντί χυτός άργυρος κ.ά.

Κι έπειτα, ο Ήρωνας χρησιμοποιεί λέξεις, λεκτικούς τύπους και συντακτικούφολογικούς τρόπους που αποτελούν στοιχεία του Αττικισμού. Χρησιμοποιεί επίσης λέξεις, φράσεις και συντακτικούς τρόπους που φέρνουν τη σφραγίδα της Λατινικής γλώσσας, όπως: άσσάριον, μιλιάριον, μίλιον, πάσσον, τρουλλίον κ.λπ. Πρόκειται για στοιχεία που έχουν περάσει στην Ελληνική γλώσσα από τον 1ο αι. μ.Χ. και ύστερα.

Στη συνέχεια (σσ. 158-160) εκθέτει ο Σακαλής επιγραμματικά και με σαφήνεια τα συμπεράσματά του. Κατά τη γνώμη μας αξίζει να διαβάσουμε την κατακλείδα αυτού του κεφαλαίου: «Ο προσδιορισμός της εποχής κατά την οποία έζησε ο Ήρωνας, τον οποίο προτείνω, στηρίζεται στο γλωσσικό υλικό που μέχρι τώρα ελάχιστα έχει μελετηθεί, δεν μπορεί όμως να έχει την αξίωση ότι έδωσε την οριστική λύση στο πρόβλημα. Θα ήμουν εντούτοις συνειδησιακά ήσυχος, αν έχω προσφέρει κάποια βοήθεια για τη λύση του προβλήματος αυτού της Ελληνικής Φιλολογίας, το οποίο πραγματεύτηκα παραπάνω». (σ. 160: Die von mir vorgeschlagene Zeitbestimmung des Heron, gestützt auf das bisher wenig berücksichtigte Material, kann zwar keinen Anspruch auf die endgültige Lösung der heronischen Frage erheben, wäre ich aber zufrieden in dem Bewusstsein, eine Hilfe zur Lösung des oben behandelten Problems der Griechischen Philologie gebracht zu haben).

Και τώρα το άλλο βιβλίο: Δημητρίου Θεμ. Σακαλή, Ιπποκράτους επιστολαί (έκδοση κριτική και ερμηνευτική), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Ιατρική Σχολή), Ιωάννινα, σσ. 401. Αυτή τη φορά, ο Δημήτρης Σακαλής θέλησε να προσφέρει στον τομέα της κριτικής φιλολογίας: σε έναν τομέα ο οποίος πέρα από τις δυσκολίες του έχει και το χαρακτηριστικό ότι ο ερευνητής εργάζεται στα θεμέλια του οικοδομήματος της φιλολογικής επιστήμης και δεν γίνεται αντιληπτός από τον ευρύτερο περίγυρο. Και του έλαχε να καταπιαστεί με τις ψευδοϊπποκρατικές επιστολές.

Πρόκειται για είκοσι επτά κείμενα που μπορεί να χωριστούν σε επί μέρους ενότητες: α) επιστολές 1-9: ο Ιπποκράτης πρέπει κατ' απαίτηση του Αρταξέρξη να πάει να γλυτώσει τον περσικό στρατό από τον λοιμό. Κάτι τέτοιο το απορρίπτει ο Ιπποκράτης με εθνικήν υπερηφάνεια. β) επιστολές 10-21, 23: Οι Αβδηρίτες καλούν τον Ιπποκράτη να πάει στα Άβδηρα, για να θεραπεύσει τον Δημόκριτο που τον θεωρούν τρελό, αφού ζει απομονωμένος μέσα στις σκέψεις και τις μελέτες του και όλο γελάει, ακόμα και για πράγματα που δεν είναι για γέλια. Ο Ιπποκράτης πηγαίνει στα Άβδηρα, βρίσκει ότι ο Δημόκριτος είναι υγιής και κάνει μαζί του μια συζήτηση φιλοσοφικού και ιατρικού περιεχομένου. γ) Στην επιστολή 22 παρουσιάζεται ο Ιπποκράτης να συνιστά στον γιο του τον Θεσσαλό να σπουδάσει γεωμετρία. δ) Η 24η επιστολή είναι ένα είδος σύντομου διαιτολογίου που στέλνει ο Ιπποκράτης σε κάποιον βασιλιά Δημήτριο. ε) Η 25η είναι ένα ψήφισμα των Αθηναίων (επιγράφεται: Δόγμα Αθηναίων) με το οποίο αυτοί αποφασίζουν να ανταμείψουν τον Ιπποκράτη, επειδή τους βοήθησε να γλυτώσουν από κάποιον λοιμό και επειδή δεν δέχτηκε να υπηρετήσει τον Πέρση βασιλιά. στ) Ακολουθούν δύο λόγοι: ο ένας, που επιγράφεται Έπιβώμιος, είναι λόγος που εκφωνήθηκε από τον Ιπποκρά-

τη μπροστά στον βωμό της Αθηνάς, κάπου στη Θεσσαλία. Ο Ιπποκράτης παρουσιάζεται να ζητάει από τους Θεσσαλούς να προστατεύσουν την Κω από τους Αθηναίους που είναι έτοιμοι να την υποδουλώσουν. Ο άλλος είναι λόγος τον οποίο απευθύνει ο γιος του Ιπποκράτη Θεσσαλός προς τους Αθηναίους, όπου τους υπενθυμίζει τις ευεργεσίες που δέχθηκαν από τους προγόνους του και από τον ίδιο και τους ικετεύει να μην υποδουλώσουν την γενέτειρά του την Κω.

Από τις 27 αυτές επιστολές, ο Σακαλής εκδίδει μόνον τις 24 πρώτες. Και για να φτάσει σ' αυτήν την έκδοση δούλεψε συστηματικά και με «γλυφαδίτικο πείσμα», όπως έλεγε, από το 1980 μελετώντας εξαντλητικά 71 χειρόγραφα, αρκετά από τα οποία δεν ήταν γνωστά στους προηγούμενους μελετητές του ιπποκρατικού corpus.

Στο πρώτο εισαγωγικό κεφάλαιο (σσ. 9-16) κάνει ο Σακαλής μια σύντομη επισκόπηση της ελληνικής επιστολογραφίας, που είναι πολύ κατατοπιστική και βοηθάει, ώστε να κατανοήσει κανείς τις κατηγορίες τόσο της κυνικής επιστολής, όσο και της επιστολικής μυθιστορίας. Στο δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 17-58) μελετάει την ενότητα και την γνησιότητα των 24 επιστολών και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι επιστολές 19, 21, 23 και 24 είναι μεταγενέστερες προσθήκες. Εδώ αντιμετωπίζονται ιδιαίτερα δύσκολα θέματα. Κι αν δεν συμφωνεί κανείς με τα συμπεράσματα του Σακαλή, δεν μπορεί παρά να ομολογήσει ότι δεν διαπιστώνονται ούτε συλλογιστικά σφάλματα ούτε φιλολογικές ανακρίβειες. Γνήσιες επιστολές θεωρεί ο Σακαλής τις αρχικές, αυτές που πρέπει να γράφτηκαν από κάποιον άγνωστο του 1ου αι. π.Χ., και νόθες αυτές που γράφτηκαν από άλλους αργότερα και που τις αναφέραμε πρωτύτερα.

Το επόμενο κεφάλαιο (σσ. 59-89) επιγράφεται «Ο χαρακτήρας και οι σκοπιμότητες της επιστολικής μυθιστορίας»: πρόκειται για την μελέτη του «Beiträge zu den pseudo-hippokratischen Briefen» τη δημοσιευμένη στα Πρακτικά του 4ου Ιπποκρατικού Συμποσίου της Λωζάνης του 1981 (Généve 1983, σσ. 499-514), μελέτη που ο Σακαλής την βελτίωσε και την αναθεώρησε σε ορισμένα σημεία της, όπως σημειώνει ο ίδιος σε υποσημείωση της σ. 59. Εδώ ο συγγραφέας αναλύει τις ιδεολογικές και επιστημονικές σκοπιμότητες που υπηρετούν οι επιστολές και σκιαγραφεί την προσωπικότητα του επιστολογράφου ο οποίος πρέπει να ήταν ιατροφιλόσοφος (:ρήτορας και γιατρός) και έγραψε, για να υποστηρίξει τις απόψεις της ιατρικής Σχολής της Κω σε αντιπαράθεση προς τη Σχολή της Κνίδου, και πρέπει να έγραψε γύρω στο 40 π.Χ. Αυτές οι εκτιμήσεις είναι περισσότερο θεωρητικές και μπορεί κανείς να διαφωνεί με τον συγγραφέα: ο ίδιος διαφωνεί με τους προγενέστερους ερευνητές, τον Littré και τον Philipsson, που πιστεύουν ότι ο επιστολογράφος είναι απλώς ρήτο-

ρας, και τον Marcks που τον θεωρεί λόγιο με αρκετές θεωρητικές ιατρικές γνώσεις παρμένες από τα ιπποκρατικά έργα.

Στο εκτενές κεφάλαιο που ακολουθεί (σσ. 91-293), ο Σακαλής αναλύει λεπτομερώς τα χαρακτηριστικά των 71 χφφ. και μελετά τη συγγενειά τους. Τούτο το κεφάλαιο πρέπει να πούμε ότι είναι εφοδιασμένο με δέκα επί μέρους στέμματα χειρογράφων, που το καθένα τους αποτελεί ένα μικρό κομμάτι του όλου στέμματος που βρίσκεται στο τέλος του βιβλίου. Εκπλήσσει η ακρίβεια, η σαφήνεια και η νηφαλιότητα, καθώς και ο συνεχής διάλογος του συγγραφέα με τους προγενέστερους του ερευνητές. Τέτοιου είδους συζητήσεις είναι συνήθως μονότονες και πληκτικές, πράγμα που δεν συμβαίνει εδώ. Στο κεφάλαιο αυτό φαίνεται η μεγάλη συμβολή του Σακαλή: αναγνωρίζεται η αξία των Επιστολαρίων στα οποία οι προγενέστεροι ερευνητές δεν έδωσαν μεγάλη σημασία: πρόκειται δηλαδή για τα χειρόγραφα που παραδίδουν μόνον επιστολές του Ιπποκράτη και άλλων συγγραφέων. Γι' αυτούς τους ερευνητές βαρύτητα είχαν τα χειρόγραφα του λεγόμενου *Corpus hippocraticum*. Ο Σακαλής αξιοποιεί επίσης και κατατάσσει και τρία παπυρικά ευρήματα που περιέχουν ψευδοϊπποκρατικές επιστολές.

Το κείμενο των επιστολών δίνεται στις σσ. 294-342. Με βάση τα καινούργια δεδομένα εκδίδεται ένα κείμενο που έχει πολλές διαφορές με εκείνα των προηγούμενων εκδοτών. Το κριτικό υπόμνημα του Σακαλή είναι λιτό και εύχρηστο.

Ακολουθεί το κεφάλαιο με τις «Κριτικές παρατηρήσεις» του (σσ. 343-391), όπου ο Σακαλής συζητάει μερικές από τις επιλογές γραφών, που έχει κάνει, και μερικές από τις διορθώσεις που ο ίδιος έχει επιφέρει στο κείμενο. Στις αποφάσεις του έχουν παίξει ρόλο η παράδοση του κειμένου και το ασιανό ύφος των επιστολών. Δεν είναι, εντούτοις, δογματικός. Απεναντίας μάλιστα συζητάει το κάθε τι. Είναι γεγονός ότι οι ψευδοϊπποκρατικές επιστολές τού τράβηξαν το ενδιαφέρον για τον λόγο ότι είχε ασχοληθεί πρωτύτερα με την ιωνική διάλεκτο. Αυτό σημαίνει ότι ξέρει πότε θα προτιμήσει έναν ιωνικό τύπο και πότε όχι. Για παράδειγμα, στη σ. 344 γράφει: «2,13. Η γραφή τὸν b ὅσα πιθανὰ ἦν' είναι καθαρά ιωνική, δηλαδή ο πληθυντικός του επιθέτου σε απρόσωπες εκφράσεις [...] Επειδή όμως, όπως είπαμε, ο b εξιωνίζει πολλές χρήσεις, δεν υιοθετούμε αυτή τη γραφή». Για μια άλλη προτίμησή του σημειώνει τα εξής: «1,8. Το ἄλωκε' που παραδίδουν όλοι σχεδόν οι κώδικες, δεν πρέπει να το απορρίψουμε εύκολα (παρά την αντίθετη άποψη του Littré και άλλων), γιατί φαίνεται πως είναι παρακείμενος του ἄλλομαι. Ο τύπος αυτός, αν και αμάρτυρος, ίσως πρέπει να ερμηνευθεί ως μεταγενέστερος σχηματισμός (πβ. 18,11 ἰώντων, προστακτική αντί ἰάσθων ἢ ἰάσθωσαν). Ὅπως μπο-

ρούμε να κρίνουμε από το παρακάτω 'τὸν θῆρα λυμαινόμενον τὰ ποιμνία' η εικόνα που δίνεται είναι ότι η νόσος ὄρμησε (=πήδηξε) επάνω στους ανθρώπους, ὅπως το θηρίο εναντίον των ποιμνίων. Αυτή η εικόνα, δηλαδή να πηδά ως θηρίο η συμφορά επάνω στους ανθρώπους, είναι συνηθισμένη στους Έλληνες συγγραφείς». Βλέπουμε, με άλλα λόγια, τον Σακαλή να κρατάει έναν λεκτικό τύπο που τον παραδίδουν τα χειρόγραφα, κι ως τον απέρριψαν οι άλλοι ερευνητές, επειδή δεν μαρτυρείται σε άλλα κείμενα κι επειδή δεν έχει αποθησαυριστεί στα λεξικά.

Θυμούμαστε ότι τον είχε απασχολήσει πολύ η ορθογραφία του ονόματος «Πέτω» που είναι ο παραλήπτης της πρώτης επιστολής. Τα καλύτερα χειρόγραφα γράφουν το όνομα αυτό με -ε-, ενώ τα άλλα το παραδίδουν με -αι-. Οι παλαιότεροι εκδίδουν ακολουθώντας τη δεύτερη κατηγορία των χφφ., διότι είχε επικρατήσει η άποψη ότι ο «Παῖτος» ήταν Ρωμαίος (: Paetus), σύγχρονος του συγγραφέα των ψευδοϊπποκρατικών επιστολών. Ο Σακαλής είχε βρει ότι στους παπύρους μαρτυρούνται μόνον τύποι, ὅπως «Πετῶς» ή «Πετῶος» και όχι «Πέτος». Ωστόσο πίστευε ότι πρέπει να υπήρχε και ο τελευταίος λεκτικός τύπος και ότι ο παραλήπτης της εν λόγω επιστολής πρέπει να ήταν κάποιος Αιγύπτιος γιατρός στην υπηρεσία του Αρταξέρξη. Μεγάλη χαρά και ικανοποίηση δοκίμασε, όταν ο καθηγητής Κυριάκος Τσαντζάνογλου του υπέδειξε ότι οι πάπυροι παραδίδουν και τον τύπο «Πέτος» με -ε-, πράγμα που το σημειώνει στην αρχή των «Κριτικών του παρατηρήσεων», σε υποσημείωση.

Κλείνοντας, κυρίες και κύριοι, θα ήθελα να μου επιτρέψετε να σας ειπώ ότι ο Δημήτρης Σακαλής, ὄντας στο κρεβάτι του πόνου, ευτύχησε να πάρει στα χέρια του και να διαβάσει την ευμενή κριτική που έκαμε για τούτο το έργο του ο Paul Potter στο φιλολογικό περιοδικό «The Classical Review» τόμ. 42 (1992), σσ. 287-89. Μάθαμε μάλιστα πως, όταν οι γιατροί τού ζήτησαν να τους εξηγήσει τί ήταν αυτό που διάβαζε, τους έδωσε το περιεχόμενο της κριτικής αυτής με ζηλευτή διαύγεια πνεύματος. Ας είναι αιωνία η μνήμη του! Ευχαριστώ.

Κυρίες και Κύριοι

Ὁ Δημήτριος Θ. Σακαλῆς ἀσχολήθηκε διδακτικά καὶ ἐρευνητικά, με-
ταξὺ τῶν ἄλλων ἀντικειμένων πού ἀκούσαμε, καὶ μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνική
τραγωδία. Δίδαξε ἔργα τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν: τὴν Ἑλένη τοῦ Εὐρι-
πίδου, τὸν Οἰδίποδα Τύραννο τοῦ Σοφοκλῆ καὶ τοὺς Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διδασκαλία, ἀρκετὰ νωρὶς ἢ ἀρχαία ἐλληνική τραγω-
δία προσείλκυσε ἐπίσης τὰ ἐρευνητικά του ἐνδιαφέροντα. Ὁ πρῶτος καρ-
πὸς ἀπὸ τὴν ἐρευνα αὐτή, εἶδε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας τὸ 1980 καὶ ἔ-
χει τίτλο: «Ὁ ρόλος τοῦ Τεύκρου στὴν Ἑλένη τοῦ Εὐριπίδου», *Δωδώνη*, 9
(1980), σσ. 137-174. Ἐδῶ ἐξετάζει τὴ σύντομη ἐμφάνιση τοῦ Τεύκρου
στὸ δεύτερο μέρος τοῦ προλόγου τοῦ ἔργου, ἢ σκοπιμότητα τῆς ὁποίας εἶ-
χε ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ ὀρισμένους μελετητές. Ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς ἀνοίγον-
τας γόνιμο διάλογο μὲ τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία πάνω στὸ θέμα,
συμβάλλει κι αὐτὸς στὸ νὰ φανεῖ ὅτι ἡ σκηνὴ τῆς συνάντησης τοῦ Τεύκρου
μὲ τὴν Ἑλένη στὴν Αἴγυπτο εἶναι ὀργανικὰ δεμένη μὲ ὀλόκληρο τὸ ἔργο.
Ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρξουν πληροφορίες γιὰ τὰ ὅσα συνέβησαν τὰ χρό-
νια πού ἡ Ἑλένη βρισκόταν στὴν Αἴγυπτο κι ἔτσι νὰ συμπληρωθοῦν τὰ
στοιχεῖα πού ἔδωσε ἡ ἴδια στὸν ἀφηγηματικὸ πρόλογό της. Οἱ θεατὲς μὲ
τὸν τρόπο αὐτὸ μαθαίνουν μαζὶ μὲ τὴν Ἑλένη, γιὰ τὴν αὐτοκτονία ἐξαι-
τίας της, τῆς μητέρας της Λήδας, καὶ τῶν ἀδελφῶν της, τῶν Διόσκουρων,
γιὰ τὸ θάνατο ἐπιφανῶν ἡρώων, ὅπως τοῦ Αἴαντα, τοῦ Ἀχιλλέα, γιὰ τὴν
ἐξαφάνιση καὶ τὸ φημολογούμενο θάνατο τοῦ συζύγου της, Μενέλαου, στὴ
θάλασσα, γιὰ τὴν κατασκαφὴ τῆς Τροίας, γιὰ τὸν ὄλεθρο, ὄχι μόνο τῶν νι-
κημένων, ἀλλὰ καὶ τῶν νικητῶν. Ὁ ἴδιος, ὁ Τεῦκρος, διωγμένος ἀπὸ τὴν
πατρίδα του, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πατέρα του, ἐπειδὴ δὲν πέθανε κι ἐκεῖνος με-
τὰ τὴν αὐτοκτονία τοῦ ἀδελφοῦ του Αἴαντα στὴν Τροία, ἀποτελεῖ ζωντα-
νὸ παράδειγμα τῆς βίας τοῦ πολέμου, ἔστω κι ἂν ἀνήκει στοὺς «νικητές».
Ἀκόμα, ὁ Τεῦκρος προσωποποιεῖ ἐπὶ σκηνῆς τὸ μῖσος πού ἐνιωθάν γιὰ τὴν
Ἑλένη οἱ Ἀχαιοὶ καὶ οἱ Τρῶες, πού τὴ θεωροῦσαν —ἄδικα αὐτὴ τὴ φορά—
αἰτία ὅλης τῆς συμφορᾶς. Ἐπιπλέον, μὲ τὴν ἐμφάνισή του, δίνει τὴν εὐ-
καιρία νὰ γίνει συσχετισμὸς μὲ τὴ μετέπειτα ἀφιξὴ τοῦ ναυαγοῦ Μενέλα-

* Ἀναλύονται τὰ ἄρθρα: «Ὁ ρόλος τοῦ Τεύκρου στὴν Ἑλένη τοῦ Εὐριπίδου», «Αἰ-
σχύλος Ἐτυμολόγος: *Nomina Omnia* στοὺς Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου», «Φιλολογικά μελε-
τήματα στὴν ἀρχαία τραγωδία», «Συμβολὴ στὴν ἀποκατάσταση τῶν τραγωδιῶν τοῦ
Σοφοκλῆ», «Ἀναθεωρήσεις στὶς τραγωδίαι τοῦ Αἰσχύλου: I Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας».

ου στην Αίγυπτο, πού κι αυτός με τὸ δικό του τρόπο εἶναι ἄλλο ἓνα θύμα τοῦ πολέμου. Ἔτσι ἡ σύντομη ἐμφάνιση τοῦ Τεύκρου ἀνοίγει μεγάλες προοπτικές δραματικῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο δίνει ἐμφαση στὴ ματαιότητα τοῦ πολέμου, πού ἐξισώνει στὸν θλεθρο τοὺς νικητὲς καὶ τοὺς νικημένους.

Ἡ δεύτερη ἐργασία τοῦ Δ. Θ. Σακαλῆ με τίτλο «Αἰσχύλος Ἔτυμολόγος: *Nomina Omnia* στοὺς Πέρσες τοῦ Αἰσχύλου», *Δωδώνη*, 13(1984), σσ. 57-85, πραγματεύεται τὴν ἐτυμολογικὴ λειτουργία τῶν κύριων ὀνομάτων στοὺς Πέρσες καὶ τὴ σχέση τοῦ ὀνόματος με τὸ φορέα του. Ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς, ἀκολουθώντας καὶ ἄλλους μελετητές, ὑποστηρίζει πὼς ἡ ὀνοματοθεσία γιὰ τὸν Αἰσχύλο δὲν εἶναι θέσει, δηλαδή συμβατικὴ, ἀλλὰ φύσει, ἔτσι ὥπως ἀναφέρεται στὸν *Κρατύλο* (435D) τοῦ Πλάτωνα: ... *ὅς ἂν τὰ ὀνόματα ἐπίστηται, ἐπίστασθαι καὶ τὰ πράγματα*. Σύμφωνα με τὴν ἀντίληψη αὐτῆ, τὸ ὄνομα ἐκφράζει τὴ φύση, τὴν οὐσία τοῦ πράγματος. Με τὸν τρόπο αὐτόν, ἐπαναλαμβάνοντας τὰ λόγια τοῦ Δ.Θ. Σακαλῆ, «...τὸ ὄνομα στὴν τραγωδία τοῦ Αἰσχύλου ἔχει μέσα του μιὰ δαιμονικὴ - μαγικὴ δύναμη, πού προσδιορίζει τὴν τύχη τοῦ ἀνθρώπου πού τὸ φέρει. Ἡ τύχη τοῦ προσώπου εἶναι ἀνάλογη — ἢ ἀντιστρόφως ἀνάλογη — αὐτοῦ πού δηλώνει τὸ ἴδιό του τὸ ὄνομα, δηλ. τὸ ὄνομα εἶναι στὴν κυριολεξία ἓνα *Nomen Omen*. Ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι ἡ τραγικότητα τῶν προσώπων στὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου εἶναι ἐκδηλῆ, γιὰτὶ σφραγίζεται ἀπὸ τὸ ἴδιό τους τὸ ὄνομα. Ὑπάρχει μέσα σ' αὐτὸ τὸ ὄνομα μιὰ δυναμικὴ, ἡ ὁποία περιμένει νὰ ἐκδηλωθεῖ, νὰ ἐκραγεῖ καὶ νὰ λειτουργήσῃ ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία γίνεται ἡ ὀνοματοθεσία.» (σσ. 58-59).

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴ βάση αὐτῆ, ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς προβαίνει σὲ κριτικές καὶ ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις σὲ ἀρκετὰ χωρία τῶν *Περσῶν*, φωτίζοντάς τα ἀπὸ νέα ὀπτικὴ ἢ προτείνοντας λύσεις σὲ πολυσυζητημένα ἀνοιχτὰ προβλήματα τοῦ ἔργου. Ἄς δοῦμε μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἐτυμολογικὴ ἢ παρετυμολογικὴ λειτουργία τῶν κύριων ὀνομάτων στὸν Αἰσχύλο. Ἄς σταθοῦμε στὸ ὄνομα τοῦ Ξέρξη, πού εἶναι οἰκεῖο σὲ ὅλους μας. Σύμφωνα με τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Δ. Θ. Σακαλῆ, ὁ ἐξελληνισμένος τύπος τοῦ Ξέρξη εἶναι πιθανὸν Ἑρξίης, πού συνδέεται με τὸ *ἔρκτηω* (αὐτὸς πού πράττει) καὶ με τὸ *ῥῆμα ἔρδω* (πράττω), ἰδιαίτερα με τὴ μετοχὴ ἀορίστου *ἔρξας*. Ἔτσι τὸ ὄνομα τοῦ Ξέρξη λειτουργεῖ στὴν τραγωδία με τὴν ἔννοια αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος ἔκανε πράξεις φοβερὲς καὶ παράλογες. Κάτι τέτοιο φαίνεται νὰ δηλώνουν καὶ τὰ λόγια τοῦ Δαρείου, ὅταν ἀναφέρεται στὴ συμφορὰ πού προκάλεσε στὴν πατρίδα ὁ γιός του, Ξέρξης (782-86):

*Ξέρξης δ' ἐμὸς παῖς νέος ἔτ' ὦν νέα φρονεῖ
κοῦ μνημονεύει τὰς ἐμὰς ἐπιστολάς·
εἶ γὰρ σάφῶς τόδ' ἴστ'· ἐμοὶ ξυνήλικες*

ἄπαντες ἡμεῖς, οἱ κράτη τάδ' ἔσχομεν,
οὐκ ἂν φανεῖμεν πῆματ' ἔρξαντες τόσα.

Σύμφωνα μὲ τὸν Δ. Θ. Σακαλῆ, ἡ μετοχὴ ἔρξαντες συνάπτεται στενὰ μὲ τὸ ὄνομα Ξέρξης καὶ τὸ ἐρμηνεύει ἐτυμολογικά: ὁ Ξέρξης «εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀποτόλμησε μιὰ φοβερὴ πράξη καὶ ἔφερε στὴ χώρα τόσες συμφορές, ὅσες δὲν ἔφεραν ὅλοι οἱ προηγούμενοι βασιλιάδες μαζί: πῆματ' ἔρξαντες τόσα (σ. 62).

Παρόμοια ἐτυμολογικὴ λειτουργία ἀνιχνεύει ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς καὶ στὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν Περσῶν, τὰ ὁποῖα ἀνακοινώνει στὴ βασίλισσα ὁ ἄγγελος, ποὺ μόλις ἔφθασε ἀπὸ τὸν τόπο τῆς συμφορᾶς. Ἡ ἐτυμολογικὴ λειτουργία εἶναι συνυφασμένη καὶ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὕβρεως. Στὶς περιπτώσεις αὐτές, ἡ ὕβρις συνίσταται στὸ ὅτι ὁ Ξέρξης χρησιμοποίησε στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας ἀνθρώπους «παντοδαπούς καὶ παντοίους», ἀκατάλληλους γιὰ τέτοιο ἔργο, οἱ ὁποῖοι προέρχονταν ἀπὸ περιοχὲς ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἡ ὕβρις αὐτὴ ἦταν ἐπόμενο νὰ ἐπιφέρει τὴ Νέμεση, ποὺ προκάλεσε τὴν πανωλεθρία τῶν Περσῶν καὶ τὸν οἰκτρὸ θάνατο τῶν ἀκατάλληλων ἀξιωματούχων. Ἄς δοῦμε ἓνα μόνο παράδειγμα (302-303):

Ἄρτεμβάρης δὲ μυρίας ἵππου βραβεὺς
στύφλους παρ' ἀκτὰς θείνεται Σιληριῶν.

Τὸ ὄνομα Ἄρτεμβάρης, εἶναι ἢ δὲν εἶναι γνήσιο ἱρανικό, μπορεῖ νὰ ἀξιολογηθεῖ παρετυμολογικά γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὸ θάνατο τοῦ φορέα του. Ὁ Ἄρτεμβάρης ἦταν ἀρχηγὸς ἱππικοῦ. Ἡ εἰρωνεία εἶναι ὅτι ὁ Ξέρξης τὸν ἔκανε κυβερνήτη πλοίου καὶ τὸν ὑποχρέωσε νὰ πολεμήσει στὴ θάλασσα, παραβιάζοντας κάθε φυσικὸ καὶ ἠθικὸ κανόνα. Σύμφωνα μὲ τὸν Δ. Θ. Σακαλῆ, τὸ ὄνομα Ἄρτεμβάρης λειτουργεῖ ὡς ὁ ἄρτι ἐν βάριδι, δηλαδή αὐτὸς ποὺ μόλις πάτησε τὸ πόδι του σὲ πλοῖο! Ἡ ὕβρις αὐτὴ ἔπρεπε νὰ τιμωρηθεῖ καὶ τιμωρήθηκε.

Μὲ παρόμοιο τρόπο ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς ἐρμηνεύει τὴν ἐτυμολογικὴ λειτουργία τῶν ὀνομάτων καὶ ἄλλων φονευθέντων ἡγετῶν τοῦ περσικοῦ στρατοῦ. Ἔτσι συμβάλλει στὴν καλύτερη κατανόηση τῆς δραματικῆς τεχνικῆς τοῦ Αἰσχύλου, ὁ ὁποῖος καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν προβάλλει τὴν ἔννοια τῆς ὕβρεως, ποὺ ὡς γνωστὸν εἶναι ἀπὸ τίς κύριες ἔννοιες στὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ.

Μὲ βάση τὴν ἐτυμολογικὴ λειτουργία τῶν ὀνομάτων στὸν Αἰσχύλο, ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς προβαίνει καὶ σὲ ἄλλες εὐστοχες κριτικὲς παρατηρήσεις, ποὺ ἀποβλέπουν στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, ἀλλὰ ποὺ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν περισσότερο.

Με προβλήματα κριτικά και έρμηνευτικά τῶν έργων τῶν τριῶν μεγάλων τραγικῶν καταπιάνονται και οἱ ἐπόμενες τέσσερις ἐργασίες τοῦ Δ. Θ. Σακαλῆ πάνω στήν τραγωδία. Αὐτές εἶναι: «Φιλολογικά μελετήματα στήν Ἄρχαία Τραγωδία», Ἀρχαιογνωσία, 3(1987), σσ. 49-79· «Συμβολή στήν ἀποκατάσταση τῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ», Δωδώνη: Φιλολογία, 18 (1989), σσ. 109-130· «Ἀναθεωρήσεις στίς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου: I Ἐπτά ἐπὶ Θήβας», Δωδώνη: Φιλολογία, 19(1990), σσ. 171-207· τέλος, «Ἀναθεωρήσεις στίς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου: II Ἰκέτιδες», ἡ ὁποία εἶναι ὑπὸ δημοσίευση και γιὰ τὴν ὁποία θὰ μᾶς μιλήσει ἡ συνάδελφος κ. Μαίρη Μάντζιου.

Ὁ Δ.Θ. Σακαλῆς μὲ τὸ δημοσιευμένο και μὲ τὸ ὑπὸ δημοσίευση ἔργο του ἔχει προτείνει τὴ διόρθωση πολλῶν χωρίων τῶν τραγωδιῶν και ἔχει, νομίζω, συμβάλει στήν προώθηση και λύση προβλημάτων τοῦ κειμένου, πού ταλάνιζαν γενιές ὀλόκληρες φιλολόγων. Θὰ ἀναφέρω ἓνα μόνο παράδειγμα ἀπὸ τίς προτάσεις του γιὰ νὰ φανεῖ, ὅσο εἶναι βέβαια δυνατό, στὰ πλαίσια τῆς ἐκδήλωσης αὐτῆς, ἡ βαθιὰ του γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, ἡ ἐξυδέρχεια και ἡ εὐαισθησία μὲ τὴν ὁποία προσεγγίζει κριτικά και ἐρμηνευτικά τὰ κείμενα τῶν μεγάλων τραγικῶν, ἡ ἐξοικείωσή του μὲ προβλήματα παλαιογραφίας και κριτικῆς τῶν κειμένων, ὁ ἄνετος διάλογος πού ἀνοίγει μὲ τοὺς προηγούμενους μελετητὲς τῶν έργων αὐτῶν.

Βρισκόμαστε στὸ δεύτερο στάσιμο τῆς Ἡλέκτρας τοῦ Σοφοκλῆ. Λέει ὁ Χορὸς στήν ἀρχὴ τοῦ χορικοῦ (1058-62):

*τί τοὺς ἄνωθεν φρονιμωτάτους οἰωνοὺς ἐσορῶμενοι τροφᾶς
κηδομένους ἀφ' ὧν τε βλάστωσιν ἀφ' ὧν τ' ὄνασιν εὐρωσι,
τάδ' οὐκ ἐπ' ἴσας τελοῦμεν;*

Τὸ παραπάνω κείμενο τὸ ἔχουν παραδώσει τὰ χφφ. μὲ τὴ μορφή αὐτὴ και ὅσοι ἀπὸ τοὺς φιλόλογους τὸ δέχονται ἔτσι, τοῦ ἀποδίδουν τὸ ἐξῆς νόημα: Πῶς ἐνῶ βλέπομε τὰ φρονιμότατα πτηνὰ τοῦ οὐρανοῦ νὰ φροντίζουν γιὰ τὴ διατροφή αὐτῶν ἀπὸ τοὺς ὁποίους γεννήθηκαν (ἀφ' ὧν τε βλάστωσιν) και αὐτῶν ἀπὸ τοὺς ὁποίους εὐεργετήθηκαν (ἀφ' ὧν τ' ὄνασιν εὐρωσι), ἐμεῖς (οἱ ἄνθρωποι) δὲν κάνομε τὸ ἴδιο; (σ. 126).

Ἐχει προηγηθεῖ στὸ ἔργο ἡ εἶδηση γιὰ τὸν ἀπατηλὸ θάνατο τοῦ Ὀρέστη, ἡ προσπάθεια και ἡ ἀποτυχία τῆς Ἡλέκτρας νὰ πείσει τὴν ἀδελφὴ τῆς Χρυσόθεμη νὰ τὴ βοηθήσει νὰ ἐκδικηθοῦν ἐκεῖνες τὸ θάνατο τοῦ πατέρα τους. Ἐτσι σύμφωνα μὲ τὴν κρατούσα ἐρμηνεία, ἡ Χρυσόθεμη μὲ τὴ στάση τῆς δὲ μοιάζει στὰ πουλιὰ πού ἀνταποδίδουν τίς εὐεργεσίες στοὺς

γονεῖς καὶ τροφεῖς τους. Ἡ στάση αὐτὴ τῆς Χρυσόθεμης προτάσσεται στὸ χορικό, σύμφωνα πάντα μὲ τὴν ἑρμηνεία αὐτή, γιὰ νὰ τονίσει ὁ Χορὸς ἀντιθετικὰ τὴν ἀρετὴ τῆς Ἡλέκτρας, πού ἐπιμένει μόνη τῆς νὰ ἐκδικηθεῖ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα τῆς.

Ὡστόσο μιὰ τέτοια ἑρμηνεία δημιουργεῖ δυσκολίες, γιατί δὲ συμφωνεῖ μὲ τοὺς ἐπόμενους στίχους τοῦ Χοροῦ, πού μιλάει γιὰ τὴν τιμωρία τῶν ἐνόχων: οἱ δολοφόνου Αἴγισθος καὶ Κλυταιμνήστρα δὲ θὰ μείνουν ἐπὶ πολὺ ἀτιμώρητοι.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς νοηματικὲς αὐτὲς δυσκολίες, ὑπάρχουν καὶ ἄλλες, συντακτικὲς, ἂν δεχτοῦμε τὴν καθιερωμένη ἑρμηνεία. Ἄς τὶς ἀκούσομε, ὅπως τὶς ἔχει διατυπώσει ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς: α) Μὲ τὴ φράση φρονιμωτάτους οἰωνοὺς ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ δέχεται ὅτι ὅλα — ἢ τὰ περισσότερα — πετούμενα φροντίζουν τοὺς γονεῖς τους. Αὐτὸ ὅμως δὲν εὐσταθεῖ, ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὶς δεξασίες τῶν ἀρχαίων, μόνου ὁ πελαργὸς συμπεριφέρεται ἔτσι. Ἄν ὁ ποιητὴς λοιπὸν ἤθελε νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ παράδειγμα τῶν πελαργῶν θὰ ἔλεγε τοὺς φρονιμωτάτους τῶν οἰωνῶν. β) Ἄν ὁ ποιητὴς μὲ τὶς φράσεις ἀφ' ὧν τε βλάστωσιν, καὶ ἀφ' ὧν τ' ὄνασιν εὗρωσι εἶχε κατὰ νοῦ τοὺς γονεῖς τῶν πτηνῶν, ἂν ἐννοοῦσε δηλαδὴ τὸ ἴδιον πράγμα, θὰ ἦταν καλύτερα νὰ ἔγραφε ἀφ' ὧν τε βλάστωσι καὶ ὄνασιν εὗρωσι. γ) Ἀκόμα πιὸ σημαντικό, ἂν ἐννοοῦσε τοὺς γονεῖς καὶ τροφεῖς τῶν φτερωτῶν ὄντων δὲ θὰ χρησιμοποιοῦσε ἀναφορικὴ πρόταση μὲ ὑποτακτικὴ, πού δείχνει τὸ ἀόριστο, τὸ ἐνδεχόμενο, ἢ τὸ δυνατὸ, ἀλλὰ θὰ χρησιμοποιοῦσε τὴν ὀριστικὴ, γιατί πρόκειται γιὰ κάτι συγκεκριμένο καὶ ὀρισμένο.

Μετὰ τὴν ἐπισήμανση τῶν δυσκολιῶν αὐτῶν, ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς εἰκάζει ὅτι ἐδῶ ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ κάποιο ἄλλο παράδειγμα γιὰ τὴ σωφροσύνη ἀπὸ τὸν κόσμου τῶν πουλιῶν. Θέλει νὰ καυτηριάσῃ κατὰ γενικὸ τρόπο, ὅπως τὸ συνηθίζει, τὶς ἀδυναμίες τῶν ἀνθρώπων πού δὲ φροντίζουν καὶ δὲν προσέχουν πολὺ τὶς πράξεις τους... ὥστε νὰ ἐπισύρουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους βλάβη καὶ τιμωρία. Βεβαίως ἐδῶ ὁ ποιητὴς εἰδικότερα ἐννοεῖ τὴν Κλυταιμνήστρα καὶ τὸν Αἴγισθο (μπορεῖ μαζὶ καὶ τὴ Χρυσόθεμη), οἱ ὁποῖοι δείχθηκαν ἀφρονέστατοι...δὲν προνόησαν καὶ δὲν ὑπολόγισαν σωστὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς πράξεως τους· γι' αὐτὸ σκότωσαν τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ δὲ θὰ ξεφύγουν τὴν τιμωρία τῶν θεῶν.» (σ. 127).

Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν λοιπὸν οἱ δυσκολίες αὐτές, ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς προτείνει τὴ διόρθωση τοῦ βλάστωσιν τῶν χφφ. σὲ βλαφθῶσιν. Μὲ τὴ διόρθωση αὐτή, πού παλαιογραφικὰ δικαιολογεῖται εὐκολα, πετυχαίνομε τὰ ἐξῆς, ὅπως τὰ ἔχει κωδικοποιήσει ὁ ἴδιος: α) Τὴ νοηματικὴ ἐξομάλυνση τοῦ κειμένου, μὲ τὸ παράδειγμα τῶν συνετῶν πουλιῶν, τὰ ὁποῖα κοιτάζουν ἂν ἢ τροφή, πού θὰ πάρουν, θὰ τὰ βλάψῃ ἢ θὰ τὰ ὠφελήσῃ. β) Τὸ παράδειγμα τώρα ἀφορᾷ ὅλα τὰ φτερωτά (τοὺς φρονιμωτάτους οἰων-

νούς), πού όλα τους είναι συνετά στο θέμα αυτό. γ) 'Εξασφαλίζεται ή αντίθεση ανάμεσα στο *δνασιν* (ώφέλεια) και *βλαφθῶσιν*. δ) Το κείμενο έτσι αναφέρεται σε δύο διαφορετικά πράγματα, ὅπως απαιτεῖ ή σύνταξη: *ἀφ' ὧν τε... ἀφ' ὧν τ'...* (δηλαδή σε βλάβη και ὠφέλεια. ε) 'Η σύνταξη τῶν δευτερευουσῶν προτάσεων με ὑποτακτική τώρα είναι ὁμαλή, ἐπειδὴ ἀναφέρονται σε πράξη ἀόριστη, ἐνδεχόμενη ἢ και ἐπιδιωκόμενη. 'Η τολμηρή αὐτὴ πρόταση τοῦ Δ. Θ. Σακαλῆ δίνει ἕνα μέτρο για τίς κριτικές και ἐρμηνευτικές ικανότητές του.

Εἶναι δύσκολο στὰ πλαίσια τῆς ἐκδήλωσης αὐτῆς νὰ ἀποτιμηθεῖ ή προσφορά τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ. Συνοπτικά ὅμως μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ή συμβολή του στὴν ἀποκατάσταση και τὴν ἐρμηνεία τοῦ κειμένου τῶν τραγικῶν, ἰδιαίτερα τοῦ *Αἰσχύλου*, είναι πολὺ σημαντική. Χωρὶς νὰ ἀποκλείονται βέβαια και διαφωνίες, κάθε μελλοντικός ἐκδότης τῶν τραγωδιῶν δὲν μπορεῖ νὰ μὴ λάβει ὑπόψη τίς προτάσεις του.

Γενικά, και οἱ ἐργασίες του πάνω στὴν τραγωδία δείχνουν πόσο ὀλοκληρωμένος φιλόλογος εἶναι ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς. "Ὅπως εἶδαμε, κινεῖται με ἄνεση τόσο στὸ χῶρο τῆς κριτικῆς, ὅσο και τῆς ἐρμηνείας τῶν κειμένων. 'Η ικανότητα αὐτὴ ὀφείλεται σε πολλοὺς λόγους, και πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴ βαθιὰ γνώση του τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς. 'Ο Δ.Θ. Σακαλῆς ἔχει μελετήσει ἐπισταμένως τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ στὰ διάφορα στάδια τῆς πορείας της ἀπὸ τὸ ἔπος ὡς τὸν ἀττικισμό. 'Εχει ἐντρυφήσει ὄχι μόνο στὴν ἀττική, ἀλλὰ και στὶς ἄλλες διαλέκτους, ἰδιαίτερα τὴν ἰωνική, πράγμα πού τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ κινεῖται με ἄνεση σε πολλοὺς συγγραφεῖς και πολλές περιόδους τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας. Πιὸ συγκεκριμένα, οἱ μελέτες του πάνω στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ τραγωδία προϋποθέτουν αὐθεντικὴ γνώση τῶν μεγάλων τραγικῶν, τόσο ἀπὸ γλωσσική - ἐκφραστική, ὅσο και ἀπὸ νοηματικὴ ἄποψη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔπρεπε νὰ ἔχει κάνει κτῆμα του τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ και τίς ἰδιορρυθμίες καθενὸς ἀπὸ αὐτοὺς ὅσον ἀφορᾷ τὴ μορφή και τὸ περιεχόμενο τῶν ἔργων τους. 'Ακόμα, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἔπρεπε νὰ κατέχει τὴν ἐπιστήμη τῆς παλαιογραφίας και τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων, για νὰ μπορεῖ νὰ ἐξηγεῖ παλαιογραφικά τίς διορθώσεις πού ἔκανε. 'Η συνδυασμένη γνώση ὅλων αὐτῶν τῶν στοιχείων και ή συνεχῆς ἀναστροφή του με τὰ κείμενα ἀνέπτυξαν σε ἐξαιρετικὸ βαθμὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ ικανότητά του ἔτσι ὥστε συνδυάζοντας τὴν κριτικὴ με τὴν ἐρμηνεία νὰ εἶναι ή συμβολή του και στὸν τομέα αὐτὸν ἐξίσου σημαντική.

Δὲ χρειάζεται ἐδῶ νὰ ἀναφέρει κανεὶς τίς ἀναμνήσεις του ἀπὸ 18 χρόνια συνυπηρεσίας στὸ Πανεπιστήμιο 'Ιωαννίνων. Για μᾶς, τοὺς συναδέλφους του, ὁ Δ. Θ. Σακαλῆς θὰ εἶναι πάντα ὁ ἀριστος δάσκαλος, ὁ πολὺτιμος φίλος, ὁ σεμνὸς, ἀκάματος, παθιασμένος ἐργάτης τῆς ἐπιστήμης, και

πάνω ἀπὸ ὅλα, ὁ ἀκέραιος, ὁ ὀλοκληρωμένος ἄνθρωπος. Εἴμαστε τυχεροὶ
ποὺ εἴχαμε ἀνάμεσά μας ἐπὶ τόσα χρόνια ἕναν τέτοιον ἐπιστήμονα καὶ ἄν-
θρωπο. Καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἐξακολουθήσει νὰ εἶναι ἀνάμεσά μας μὲ τὸ παρά-
δειγμα καὶ μὲ τὸ ἔργο του.

ΜΑΙΡΗ ΜΑΝΤΖΙΟΥ*

Κυρίες και κύριοι!

Τὰ τελευταῖα χρόνια ὁ ἀλησμόνητος φίλος εἶχε ξεκινήσει ἕνα μεγαλεπήβολο ἔργο μὲ τὸ γενικὸ τίτλο *ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ ΤΟΥ ΑΙΣΧΥΛΟΥ*, καὶ μὲ στόχο τὴν ἀποκατάσταση φθαρμένων χωρίων καὶ νέες ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τους. Τὸ κείμενο τοῦ Αἰσχύλου καὶ δύσκολο εἶναι, καὶ μᾶς ἔχει παραδοθεῖ μὲ σοβαρὲς φθορὲς, συχνὰ ἀθεράπευτες. Τὸ πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ μεγαλεπήβολου ἔργου ἀφορᾷ τὸ κείμενο τῆς τραγωδίας *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* καὶ δημοσιεύτηκε τὸ 1990. Τὸ δεύτερο μέρος ἀφορᾷ τὴν τραγωδία *Ἰκέτιδες* τοῦ Αἰσχύλου καὶ τυπώνεται τώρα στὸν ὑπὸ ἐκδοσὴ τιμητικὸ Τόμο γιὰ τὸν καθηγητὴ Σωτήριο Δάκαρη. Τὸ κατέθεσε τὸ Μάρτιο τοῦ 1992, καὶ ἔχω τὸ θλιβερὸ προνόμιο νὰ κάνω τὶς διορθώσεις τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων. Ἐνα μέρος τῆς μελέτης του αὐτῆς μᾶς τὸ παρουσίασε στὸ Σεμινάριο Κλασικῆς Φιλολογίας τοῦ Τομέα μας, στὶς 18 Φεβρουαρίου 1992, ἐγκαινιάζοντας τὸ Σεμινάριο αὐτό, τὸ ὁποῖο ἔχει γίνεῖ πλέον θεσμός. Ἡ αἴθουσα τοῦ Σεμιναρίου Κλασικῆς Φιλολογίας, στὸ ὁποῖο παίρνουν μέρος κορυφαῖοι ξένοι ἐπιστήμονες, φέρει τώρα τὸ ὄνομά του: Αἴθουσα Δημητρίου Σακαλῆ. Ὅσοι εἶχαμε τὴν τύχη νὰ παρακολουθήσουμε τὸ λαμπρὸ σεμινάριό του, θὰ κρατήσουμε γιὰ πάντα στὴ μνήμη μας ζωντανὴ ἐκείνη τὴν εἰκόνα του, τὴ σεμνὴ καὶ προσηνὴ μορφή ἑνὸς μεγάλου φιλόλογου, καθὼς ἀποκαθιστοῦσε, μὲ ἀπλὸ καὶ πειστικὸ τρόπο, ὀρισμένα προβληματικὰ χωρία τῶν *Ἰκετίδων* τοῦ Αἰσχύλου, τὰ ὁποῖα οἱ διάσημοι μελετητὲς τοῦ ποιητῆ δὲν εἶχαν ἀποκαταστήσει.

Στὴν ὑπὸ ἐκδοσὴ μελέτη ποῦ ἀφορᾷ τὶς *Ἰκέτιδες*, ὁ Δημήτρης Σακαλῆς ἐξετάζει ἑπτὰ προβληματικὰ χωρία τοῦ ἔργου. Διορθώνοντας, ὅπως προανέφερα, τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια πραγματικὰ ἐντυπωσιάστηκα ἀπὸ τὴν ὀξυδέρκειά του καὶ τὶς εὐφυεῖς παρατηρήσεις του. Ἄξιζει νὰ ἀναφέρω δύο παραδείγματα: α) Στούς στίχους 243-44 ὁ βασιλιάς τοῦ Ἄργους, ἀντικρίζοντας γιὰ πρώτη φορὰ τὶς κόρες τοῦ Δαναοῦ ποῦ ἔχουν προσπέσει ἰκέτιδες στοὺς βωμούς, λέει ὅτι τὸ μόνον γνωστὸ γι' αὐτὲς τὶς γυναῖκες εἶναι ὅτι εἶναι ἰκέτιδες, ἀφοῦ ἔχουν ἀποθέσει στοὺς βωμούς κλάδους, σύμ-

* Ἀναλύεται τὸ κῶνκειο ἄσμα τοῦ καθηγητῆ Δημητρίου Σακαλῆ (: «Ἀναθεωρήσεις στὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου: II *Ἰκέτιδες*»).

φωνα με τὸ ἑλληνικὸ ἔθιμο. Τὰ ἄλλα στοιχεῖα τους εἶναι ἄγνωστα, βαρβαρικά (ἐμφάνιση, ἐνδυμασία, κ.λπ.). "Ὅπως ὅμως ἔχει παραδοθεῖ τὸ κείμενο, μόνον τόδ' Ἑλλάς χθῶν συνοίσεται † στόχῳ / καὶ τἄλλα πόλλ' ἐπεικάσαι † δίκαιον ἦ", αὐτὸ πού τονίζει ὁ βασιλιάς τοῦ "Ἄργους ὡς μοναδικὸ γνῶριμο στοιχεῖο, ὅτι δηλ. εἶναι ἰκέτιδες, πρέπει νὰ προέλθει ἀπὸ εἰκασία, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε ἢ φράση συνοίσεται στόχῳ, ἐνῶ πρόκειται γιὰ ἕνα ἐξόφθαλμο στοιχεῖο. Τὸ ρῆμα συμφέρομαι μπορεῖ νὰ σημαίνει καὶ συμφωνῶ, καὶ ἡ λέξη στόχος, εἰκασία, συμπερασμός. "Ἐτσι, με μιὰ πολὺπλοκη νοητικὴ διαδικασία ὀρισμένοι μελετητὲς ἔχουν ἀποδώσει τὸ χωρίο ὡς ἐξῆς: «κάνοντας οἱ Ἕλληνες συνδυασμοὺς καὶ εἰκασίες θὰ συνέπιπταν (θὰ συμφωνοῦσαν) ὡς πρὸς αὐτὸ στὶς κρίσεις τους με τὶς ξένες, δηλ. θὰ καταλάβαιναν τὶς ξένες, δηλαδή θὰ ἀναγνώριζαν ὅτι αὐτὸ πού κάνουν εἶναι ἰκεσία». "Ἐτσι ὅμως χρειάζεται μεγάλη νοητικὴ καὶ λεκτικὴ ἀφαίρεση γιὰ νὰ φτάσουμε στὴ σημασία πού ὑποτίθεται ὅτι ἔχει αὐτὸ τὸ χωρίο, τὸ ὁποῖο ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρεῖται ὅτι εἶναι φθαρμένο. Ὁ Δ.Σ. προτείνει μιὰ διόρθωση τόσο ἰδιοφυή, ὅσο καὶ ἀπλή: ἀντὶ συνοίσεται στόχῳ, συνείσεται στόλῳ. Τὸ συνείσεται εἶναι μέλλον τοῦ σύνοιδα πού σημαίνει γνωρίζω καλά, καὶ στόλος εἶναι ἡ ὁμάδα τῶν γυναικῶν πού ἔχει πλεύσει στὸ "Ἄργος. Τώρα τὸ χωρίο παίρνει τὴν ἐξῆς προφανὴ σημασία: «μόνο αὐτό (δηλ. τὴν ἰκεσία) ἢ Ἑλλάδα θὰ γνωρίσει, θὰ ἀντιληφθεῖ καλά, σχετικὰ με τὶς γυναῖκες πού ἔχουν πλεύσει στὸ "Ἄργος, ἐνῶ τὶς πολλὲς ἄλλες λεπτομέρειες θὰ ἔπρεπε νὰ τὶς εἰκάσουν, ἀν δὲν ὑπῆρχε ἡ γλῶσσα πού θὰ τὶς ἐξηγήσει». Με τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ συνείσεται τοῦ πρώτου στίχου ἔρχεται σὲ ἀντίθεση με τὸ ἐλεικάσαι τοῦ δεύτερου. Στὸ χωρίο ἀντιδιαστέλλονται γνῶριμα στοιχεῖα τοῦ στόλου τῶν Δαναίδων, με ἄγνωστα, τὰ ὁποῖα γιὰ νὰ γίνουν γνωστὰ χρειάζεται ἡ νοητικὴ λειτουργία τῆς εἰκασίας. "Ἐτσι, με τὴ διόρθωση πού προτείνει ὁ Σακαλῆς, τὸ χωρίο ἀποκτᾶ τὴν αὐτονόητη σημασία πού ἔχει καὶ θεραπεύεται μιὰ ὑπαρκτὴ λεκτικὴ καὶ λογικὴ ἀνωμαλία του. β) στ. 443 κκ.: ἕνα χωρίο τοῦ ὁποῖου ἡ ἀποκατάσταση θεωρεῖται ὅτι εἶναι ἀδύνατη. Ἡ γενικὴ ἰδέα τοῦ χωρίου εἶναι ὅτι ἀν κανεὶς χάσει χρήματα, με τὴ βοήθεια τοῦ Δία μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει ἄλλα, ἐνῶ καμιὰ θεραπεία δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸ χυμένο αἷμα: καὶ χρήμασιν μὲν ἐκ δόμων πορθουμένοις / γένοιτ' ἀν ἄλλα κτησίῳ Διὸς χάριν / † ἄτην γε μείζω καὶ μέγ' ἐμπλήσας γόμου †. Τὸ πρόβλημα ἐντοπίζεται στὴ φράση ἄτην γε μείζω. Ἡ λέξη ἄτη ἐδῶ δύσκολα μπορεῖ νὰ σημαίνει ἀπώλεια χρημάτων. Ἡ ἄτη εἶναι ἡ τύφλωση τοῦ νοῦ πού ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν καταστροφή, καὶ τελικὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ὁποιαδήποτε καταστροφὴ ἢ βλάβη. Ὁ Σακαλῆς προτείνει ἀντὶ ἄτην γε μείζω, ἄγης τε μείζω, πού παλαιογραφικὰ δικαιολογεῖται εὐκολα καὶ νοηματικὰ στέκει. "Ἄγη σημαίνει φθόνος, καὶ ἡ φράση ἄγης μείζω πού προτείνει ὁ Σακαλῆς σημαίνει ἄφθονος, ἀ-φθόνος, ὁ μείζων φθόνου, δηλ. αὐ-

τὸς πού ὅσο κι ἂν τὸν φθονήσῃ (θελήσῃ νὰ τὸν μειώσῃ) κάποιος, δὲν ἐξαντλεῖται. Μερικὰ παράλληλα παρδειγμάτα εἶναι τὰ ἐξῆς: *μείζον ἐλπίδος* (ἀνέλπιστο), *λόγου μείζων* (ἀνείπωτος, ἀπερίγραπτος), *μείζον ἀληθείας* (ὑπερβολικό, ἀπίστευτο), *φόβου μείζων* (ἔφοβος). Τὸ νόημα τοῦ χωρίου ἀποδίδεται τώρα ὡς ἐξῆς: «ἂν λεηλατηθοῦν χρήματα ἀπὸ τὸ σπίτι, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Κτήσιου Δία εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποκτηθοῦν ἄλλα, ὄχι μόνο ἄφθονα, ἀλλὰ καὶ τόσα πού νὰ τὰ ἀναπληρώσουν μὲ περιεχόμενο καὶ μὲ τὸ παραπάνω».

Ἄς ἀναφέρω καὶ τὸ ἐξῆς ἀπὸ τὴ μελέτη αὐτή: ἡ ἐξέταση τῶν στίχων 764 κκ. ἀποτελεῖ καὶ συμβολὴ σ' ἓνα πρόβλημα πού ἀπασχολεῖ τὴν ἐνάλια ἀρχαιολογία καὶ ἀφορᾷ τὴν προσόρμιση τῶν πλοίων. Εἶναι γνωστὴ σὲ ὅλους ἡ εὐρυμάθεια τοῦ Δ.Σ., ἡ ἀπουσία μονομέρειας. Τοῦ Δημήτρη, πού ἀγαποῦσε τὴ φύση καὶ τὰ λουλούδια, καὶ τὰ ζωγράφιζε...

Τὸ τρίτο ἔργο τοῦ Αἰσχύλου τὸ ὁποῖο σχεδίαζε νὰ ἐξετάσῃ ὁ Δημήτρης Σακαλῆς εἶναι ὁ *Ἀγαμέμνων*. Ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει τὸ ὕλικό του, ἐνῶ ταυτόχρονα ἔδινε τὴν ἀνιση μάχη του. Καὶ λίγες μέρες προτοῦ ἀναχωρήσῃ, ἐξέφρασε στοὺς οἰκείους του μία ἐπιθυμία του: νὰ παραδώσουν σὲ μένα τὸ ὕλικὸ πού εἶχε συγκεντρώσει σὲ δελτία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ *Ἀγαμέμνονα*, μὲ σκοπὸ νὰ ὀλοκληρώσω ἐγὼ τὴ μελέτη. Αὐτὸς ἦταν ὁ Δημήτρης Σακαλῆς: ἓνας ἀληθινὸς δάσκαλος, ἓνας ἀληθινὸς ἐπιστήμονας, ἓνας ἀληθινὸς συνάδελφος. Πρὸς τὸ παρόν, ἐπιθυμῶ νὰ δημοσιεύσω τὴν ἡμιτελῆ τελευταία μελέτη του ὅπως μοῦ τὴν ἄφησε, ὡς «Κατάλοιπα τοῦ Δημητρίου Σακαλῆ», στὸν τόμο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδας μας, ὁ ὁποῖος τυπώνεται τώρα καὶ εἶναι ἀφιερωμένος στὴ μνήμη του. Τὰ δελτία του πού κρατῶ στὰ χέρια μου περιλαμβάνουν 25 προβληματικὰ χωρία τοῦ *Ἀγαμέμνονα* τοῦ Αἰσχύλου.

Ὁ Δημήτρης Σακαλῆς ἔλαβε τὸν ἀγήρων ἔπαινον καὶ στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, τὸ Ἄστρος τῆς Κυνουρίας, καὶ στὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὴν πόλη τῶν Ἰωαννίνων, καὶ στὸν Πανελλήνιο καὶ διεθνὴ ἐπιστημονικὸ χῶρο. Ἡ εὐκλεία του ἄς εἶναι παρηγοριὰ γιὰ ὅλους μας.

ΑΓΛΑ·Γ·Α ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ*

Κυρίες και Κύριοι,

Για μένα, όπως και για όλους όσους μίλησαν ως τώρα, είναι πολύ δύσκολο να μιλήσω απόψε για το δάσκαλό μου στον τομέα της έρευνας, Δημήτρη Σακαλή. Η συναισθηματική μου φόρτιση είναι μεγάλη, όπως και ο φόβος μου μην πω κάτι λιγότερο ή περισσότερο για το δάσκαλό μου, που υπήρξε κατεξοχήν άνθρωπος του μέτρου. Γι' αυτό ζητώ την κατανόησή σας στα λίγα λόγια που θα ήθελα να προσθέσω στα όσα είπαν οι προηγούμενοι ομιλητές.

Τον Δ. Σακαλή δεν είχα την τύχη να τον έχω δάσκαλο στα φοιτητικά μου χρόνια, καθώς εγώ βρισκόμουν στον τελευταίο χρόνο των σπουδών μου, όταν εκείνος εκλέχθηκε ως επιμελητής στο Κλασικό Σπουδαστήριο το 1974. Αργότερα όμως, και μετά την πρόσληψή μου ως βοηθού στο Κλασικό Σπουδαστήριο, αξιώθηκα να μαθητεύσω κοντά του και να μυηθώ από αυτόν στην έρευνα. Ο ίδιος μου πρότεινε το θέμα της διδακτορικής μου διατριβής, που φέρει τον τίτλο «Ιωνισμοί στον Ξενοφώντα». Σε όλη τη διάρκεια της έρευνάς μου και σε όλα τα στάδιά της ο Δ. Σακαλής στάθηκε δίπλα μου σταθερά, χωρίς αμφιταλαντεύσεις, και χωρίς να υπολογίζει κόπο και χρόνο. Συζητούσε μαζί μου όχι μόνο τα εκάστοτε προβλήματα, αλλά και την παραμικρή λεπτομέρεια που του έθετα υπόψη, με ιώβεια υπομονή. Αντιμετώπιζε με σεβασμό τα πορίσματα της έρευνάς μου, ακόμη και αν διαφωνούσε ή είχε άλλη άποψη γι' αυτά, χωρίς να προσπαθεί να μου επιβάλει τις δικές του απόψεις.

Αλλά η συνεργασία μας υπήρξε πολύτιμη για μένα και για δυο ακόμη λόγους: πρώτα-πρώτα γιατί αισθάνόμουν τη συμπαράστασή του και την αμέριστη βοήθειά του να φτάνει σε μένα σε ένα μοναδικό κλίμα αξιοπρέπειας και ανιδιοτέλειας. Ύστερα γιατί προσπάθησε να μου μεταλαμπαδεύσει τους δικούς του προβληματισμούς, τη δική του μεθοδολογία και ευαίσθητη προσέγγιση του αρχαίου κόσμου. Η δική μου έρευνα άλλωστε αποτελεί όχι μόνο παράλληλη περίπτωση της υφηγεσίας του με τίτλο

* Δημ. Σακαλής: ο Δάσκαλός μου.

«Ιωνικό Λεκτικό στον Πλάτωνα», αλλά στην ουσία αποτελεί συνέχεια του προβληματισμού και της ιδιαιτερότητας με την οποία προσέγγιζε τα αρχαία κείμενα, όσον αφορά την κριτική αποκατάστασή τους.

Η περίπτωση μου όμως δεν αποτελεί μοναδικό παράδειγμα, αφού η έγνοια του να βοηθήσει στη δημιουργία φυτώριου νέων ερευνητών ήταν μόνιμη. Με κάθε ευκαιρία παρακινούσε για έρευνα όσους έκρινε ότι είχαν τις δυνατότητες. Και ακριβώς γι' αυτό το λόγο υπέδειξε ποικίλα θέματα διδακτορικών εργασιών και μονογραφιών, από τις οποίες πολλές ευτύχησε να τις δει να ολοκληρώνονται.

Η βοήθειά του ιδιαίτερα προς στους νέους ερευνητές, όπως και στον καθένα που του τη ζητούσε, δεν ήταν μόνο αυτή καθαυτή πολύτιμη, αλλά είχε και το χαρακτήρα της γενναιοδωρίας, καθώς όλοι μας στον Κλασικό Τομέα γνωρίζουμε πως η προσφορά αυτή πήγαζε από το υστέρημα του χρόνου του. Φορτωμένος μόνιμα με βαρύτατο πρόγραμμα μαθημάτων, με διοικητικές ευθύνες, με την προσωπική του επιστημονική έρευνα, ο χρόνος που ουσιαστικά του απέμενε ήταν ελάχιστος. Και όμως ο Δ. Σακαλής φρόντιζε πάντα ο χρόνος που αφιέρωνε για τους άλλους να μην είναι λίγος, κι αυτό εις βάρος βέβαια της δικής του δουλειάς και του ελεύθερου χρόνου του. Κι ήταν ακριβώς αυτό το ήθος του και η προθυμία του που συγκέντρωνε γύρω του τους νέους ερευνητές, οι οποίοι ακουμπούσανε πάνω του με εμπιστοσύνη και για ένα ακόμα λόγο: για το επιστημονικό του κύρος και έργο, το οποίο είχε αναγνωριστεί διεθνώς.

Κυρίες, και Κύριοι,

Ο Δ. Σακαλής δούλεψε σκληρά όλα αυτά τα 19 χρόνια που ήταν κοντά μας. Η ατομική προκοπή του, η εξέλιξη και η ανέλιξή του στην πανεπιστημιακή ιεραρχία ήρθαν σαν ώριμος καρπός της επίπονης και μακροχρόνιας προσπάθειάς του, και όχι ως δική του συστηματική επιδίωξη. Ο δικός του στόχος ήταν άλλος: να συμβάλει στην προώθηση της επιστημονικής έρευνας στην πατρίδα μας γύρω από τον αρχαίο κόσμο. Πίστευε πως η έρευνα του αρχαίου κόσμου είναι απαραίτητη σήμερα στον τόπο μας όχι μόνο για λόγους ιστορικής αυτογνωσίας, αλλά και γιατί περιέχει πολλές φρέσκιες ιδέες, πολλές προτάσεις που μπορούν να βοηθήσουν το σύγχρονο άνθρωπο στην αντιμετώπιση των προβλημάτων του. Αυτός ήταν ο λόγος που μέρα και νύχτα δούλευε στο Κλασικό Σπουδαστήριο και είχε στοιχειώσει σε αυτό, και αυτός ήταν ο λόγος που η πόρτα του ήταν μόνιμα ανοιχτή σε όλους τους μελετητές και ιδιαίτερα στους νέους.

Γιαυτό μας λείπει όλων πολύ. Μας άφησε βέβαια πλούσια παρακαταθήκη: το ήθος του και το σημαντικό έργο του, το οποίο ανοίγει νέους

δρόμους στην έρευνα της Κλασικής Φιλολογίας και ιδιαίτερα στην κριτική αποκατάσταση των αρχαίων κειμένων. Τους δρόμους αυτούς έχουμε χρέος να τους κρατήσουμε ανοιχτούς και να τους συνεχίσουμε όχι για λόγους τυπολατρίας προς την μνήμη του, αλλά για λόγους ουσιαστικούς, καθώς βοηθούν στην παραγωγή στέρεου και αξιόπιστου κειμένου.

Σεβαστέ δάσκαλε,

Είμαστε εδώ απόψε όχι για να μνημονεύσουμε κάποιες πλευρές της ζωής και του έργου σου, που ίσως δεν είναι πολύ γνωστές στους πολλούς. Είμαστε εδώ απόψε για να καταθέσουμε την ευγνωμοσύνη μας που σε γνωρίσαμε, για τους δρόμους που άνοιξες και στους οποίους μας έκανες κοινωνούς. Ως κοινωνοί των δικών σου ονείρων ορκιζόμαστε πως θα πάρουν «εκδίκηση τα όνειρα». Αυτά που δεν πρόλαβες να ολοκληρώσεις, χτυπημένος από άδικο και πρόωρο θάνατο.

Χαίρε δάσκαλε! Η ευγνωμοσύνη μας ας είναι το ελαφρύ χόμα που σε σκεπάζει!

